

М.І. Дзедман

Науково-виробничий центр
ТОВ «ЕРБІС», ПП «Лабораторія
ЕРБІС», м. Київ

МАТЕРІАЛИ ЩОДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТРАДИЦІЙ КЛІНІЧНОГО ВИКЛАДАННЯ ВНУТРІШНЬОЇ МЕДИЦИНИ В УНІВЕРСИТЕТІ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА (частина 5: професор В.Т. Покровський)

Резюме

У статті подано матеріали щодо організації в Університеті св. Володимира клінічного викладання внутрішньої медицини та заснування Київської школи терапевтів. В її п'ятій частині акцентовано увагу на науково-педагогічній та організаційній діяльності професора-терапевта Василя Тимофійовича Покровського.

Ключові слова

Професор Василь Тимофійович Покровський, Університет св. Володимира, клінічне викладання, традиції, заснування викладання спеціальної патології і терапії.

Отже, після відставки Сергія Петровича Алфер'єва кафедру факультетської терапевтичної клініки очолює професор Ф.Ф. Мерінг, а професору Ю.-Ф.І. Мациону доводиться протягом 1865-1866 років тимчасово (за сумісництвом) завідувати університетською госпітальною клінікою і кафедрою приватної патології та терапії [1]. Оскільки Юлій-Фердинанд Іванович все ж мав основні обов'язки з керівництва власною кафедрою (загальної патології й патологічної анатомії) та обіймав ще й посаду віце-президента Товариства київських лікарів, то з травня 1866 року очолювати кафедру приватної патології та терапії в повному обсязі з госпітальною клінікою (знову ж тимчасово) доручили доктору медицини Л.К. Горецькому [2, с. 267]. За цей час керівництво університету наполегливо намагалось визначитись із кандидатом на завідування [3]. За обставин, що склались, це завдання було не тільки складним, а й амбітним. Відтак медичний факультет, розглядаючи надіслані згідно з умовами оголошеного конкурсу наукові твори претендентів, незмінно відхиляв усіх кандидатів [3].

Якщо розглядати загальний контекст стану проблеми з викладанням внутрішньої медицини у вищих освітніх закладах Російської імперії в се-

редині XIX сторіччя, то потрібно відверто сказати таке. Прагнення російського самодержавства зберегти повний контроль за університетською освітою [4, с. 325] та бюрократично обмежене сприйняття педагогів виключно як державних службовців вельми негативно давались взнаки¹. Зрештою, такий підхід кардинально суперечив самому принципу академічної свободи університетської освіти. Такий стан речей суттєво гальмував і так непростий процес інтеграції в євро-

¹ Показовими в цьому відношенні є такі передчасні відставки в Московському університеті визначних інтерністів. У 1836 році за «блюзнірське» пояснення на лекції факту природної муміфікації «нетлінних мощей» негайно був звільнений з університету професор медичного факультету, завідувач кафедри патології, терапії та клініки Іустин Євдокимович Дядьковський. А це ж саме він керував дослідями майбутнього відомого фізіолога І.Т. Глебова «над відправленням нервової системи» і цілком справедливо вважається предтечею фізіологічного підходу С.П. Боткіна. У 1848 році взагалі без жодних пояснень було звільнено завідувача кафедри приватної патології й терапії професора Григорія Івановича Сокольського, який незалежно й практично одночасно (1836, 1838) описав із видатним представником паризької клінічної школи Ж.Б. Буйо ревматизм як загальне захворювання з важким ураженням серця. Його основна наукова праця «Вчення про грудні хвороби» (1838) була написана в душі Лаеннека. Без сумніву, за належних обставин рівень освіченості та наукової підготовки, харизматичні риси Григорія Івановича могли стати надійним підґрунтям для його подальших звитяжних досягнень на ниві наукової клінічної медицини.

пейський освітній простір щойно заснованих в імперії університетів [5, 6]. А на вимогу часу потрібно було вже суттєво змінювати сам формат викладання внутрішньої медицини. Згідно з положеннями загального статуту університетів Російської імперії 1863 року [7] її викладання потрібно було комплексно здійснювати вже за переліком і розподілом навчальних дисциплін по програмах загальної терапії й лікарської діагностики, терапевтичної факультетської клініки, госпітальної терапевтичної клініки та спеціальної патології й терапії. І тут чималу проблему становила відсутність належним чином визначеного порядку клінічного викладання спеціальної патології й терапії. Наприклад, згідно з положеннями діючого статуту вчення про сифілітичні хвороби і захворювання сечових та статевих органів з клінікою викладалось на кафедрі теоретичної хірургії та офтальмології [8]. Зрештою, чіткого визначення терміну «спеціальна патологія та терапія» не було, його розуміння було непомірно широким (щоб не сказати «розмитим») та явно збірним. Відтак ця клінічна дисципліна включала в себе викладання патології дуже різних органів та систем (наприклад, нервові та «душевні» захворювання разом із вченням про наскірні висипи тощо). Проте статутні вимоги потрібно було виконувати.

Щодо конкретики викладання внутрішньої медицини в Київському університеті, то тут насамперед невідкладно була потрібна особистість, спроможна запровадити викладання навчальної клінічної дисципліни «спеціальна патологія та терапія» саме на базі Київського військового шпиталю. Іншої належної клінічної бази просто не було й можливості заснувати таку найближчим часом не передбачалось. За цього зазначимо, що, хоча умови функціонування університетської госпітальної клініки і регламентувались узгодженим положенням про клінічну базу [2, с. 40-46], насправді вони більшою мірою все ж залежали від волі адміністрації Київського військового шпиталю. Бути за таких обставин очільником кафедри на такій клінічній базі, а тим більше здійснювати керівництво університетською клінікою, було не просто. Пригадаємо, що свого часу (в 1855 році) навіть засновник університетської госпітальної клініки Сергій Петрович Алфер'єв відмовився від керування нею і залишив за собою тільки посаду завідувача кафедри [2, с. 259]. Та і його наступник професор Ф.Ф. Мерінг 3 травня 1862 року також подав рапорт про відставку з посади завідувача університетської госпітальної терапевтичної клініки. За цього Федір Федорович чітко мотивував свою принципову позицію відсутністю можливості впливати на недоліки в її роботі через незгоду з адміністрацією шпиталю [9, с. 25-26]. Потрібно також сказати, що на

цей час учні засновника Київської школи внутрішньої медицини професора Ф.С. Цицуріна доктори медицини Людвіг Казимирович Горецький та Людвіг-Карл Адольфович Маровський вже очолювали науково-педагогічні медичні колективи і намагалися заснувати власні клінічні школи². Людвіг Казимирович у 1863-1864 рр. заснував і очолив у тому ж Київському військовому шпиталі перше в Російській імперії відділення «нашкірних хвороб». Йому було доручено очолити викладання курсу «нашкірних захворювань» при кафедрі приватної патології та терапії в повному обсязі з госпітальною клінікою, але, на жаль, тільки на посаді доцента (ад'юнкта). У подальшому створене ним відділення стало клінічною базою першої в Україні кафедри і школи дерматології та сифілідології. А Л.-К.А. Маровський на цей час вже завідував кафедрою факультетської терапевтичної клініки медичного факультету Харківського університету. Тож 27 вересня 1866 року на Раді Університету св. Володимира професор-анатом О.П. Вальтер запропонував розглянути на завідування кафедрою приватної патології та терапії в повному обсязі з госпітальною клінікою кандидатуру позаштатного співробітника (приват-доцента³) Імператорської медико-хірургічної академії в Санкт-Петербурзі, доктора медицини Василя Тимофійовича Покровського [10]. Молодий перспективний учений щойно повернувся на батьківщину з дворічного закордонного стажування, але у своїй alma mater зміг за конкурсом обійняти тільки посаду приват-доцента. М. Кульбін в «Большой биографической энциклопедии» [11] стверджує, що професор О.П. Вальтер, який був знайомий «тільки з науковими працями» молодого вченого, навіть зміг попередньо отримати його згоду. І дійсно, на той час В.Т. Покровський вже мав престижні публікації не тільки у виданнях Російської імперії, а й

² «Практикуючий лікар». 2012. № 2, С. 79-85.

³ Насправді в університетах Російської імперії ідея приват-доцентури як категорії позаштатних університетських викладачів реалізувалась дуже не просто [12]. Термін «доцент» уперше в законодавчо регламентуючому документі з'явився в Статуті Імператорського Університету святого Володимира 1842 року [13], а його визначення «рассадник для штатных адъюнктовских и профессорских мест» має явні ознаки авторства М.І. Пирогова. Ним було введено статус університетських позаштатних викладачів, що мали право читати лекції. У 1843 році постановою Міністерства народної освіти такий статус для позаштатних університетських викладачів було поширено на інші університети Російської імперії [14]. Загальним статутом університетів імперії 1863 року посада «ад'юнкт» змінює своє термінологічне визначення й отримує назву «доцент», а для позаштатних університетських викладачів із правом читати лекції вводиться статус приват-доцентів. І тільки аж після скасування загальноуніверситетським статутом 1884 року посади штатної доцентури приват-доцентура посіла її місце у викладацькій ієрархії [12].

Б 378(КГУ)
Исто

378(К.у.т.)
Исто

ИСТОРИКО-СТАТИСТИЧЕСКИЯ ЗАПИСКИ

ОБЪ УЧЕНЫХ И УЧЕБНО-ВОСПОМОГАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

ИМПЕРАТОРСКАГО

УНИВЕРСИТЕТА СВ. ВЛАДИМИРА

(1834—1884).

470699

ИЗДАНЫ ПОД РЕДАКЦИЕЙ

ордин. профес. В. С. Ионникова.

К И В В.
ВЪ ТИПОГРАФИИ ИМПЕРАТОРСКАГО УНИВЕРСИТЕТА СВ. ВЛАДИМИРА.
1884.

состоять вмѣстѣ съ тѣмъ сверхкомплектными ординаторами госпиталя и получать отъ него содержаніе. Первымъ завѣдывающимъ Терапевтической госпитальной клиникою былъ избранъ профессоръ С. П. Алферьевъ, который исполнялъ эту должность со времени открытія клиники, т. е. съ 6-го августа 1849 г. по 1-е сентября 1855 г. Въ теченіе этого времени, за болѣзью профес. С. П. Алферьева, завѣдываніе клиникою поручалось два раза профессору патологической анатоміи Н. И. Козлову, именно съ 29-го ноября 1850 г. по 9-е февраля 1851 года и съ 16-го апрѣля по 15-е мая 1851 года, и два раза профессору хирургіи Х. Я. Гюббенету: съ 9-го февраля по 16-е апрѣля и съ 15-го мая по 12-е іюня 1851 года. Съ 1-го сентября 1855 года, за переходомъ профес. С. П. Алферьева на другую кафедру, завѣдывающимъ клиникою былъ избранъ профессоръ Ф. Ф. Мерингъ, исполнившій эту обязанность до перваго полугодія 1865 года. За это время завѣдываніе клиникою было поручаемо временно профессору патологической анатоміи Ю. П. Мациону со 2-го марта до конца перваго полугодія 1856 года, вслѣдствіе командировки профессора Ф. Ф. Меринга въ Южную армію, и адъюнту Л. К. Горецкому во второмъ полугодіи 1858 г. и въ первомъ 1859 года, вслѣдствіе командировки профес. Ф. Ф. Меринга съ научною цѣлью за границу. Въ 1865 году профес. Ф. Ф. Мерингъ былъ назначенъ директоромъ Терапевтической факультетской клиники; госпитальная же клиника была поручена временно, до избранія новаго преподавателя, профессору Ю. П. Мациону, который исправлялъ эту должность въ теченіе всего 1865 года. Въ 1866 г. былъ избранъ завѣдывающимъ клиникою доцентъ Медико-Хирургической академіи, В. Т. Покровский. До прибытія его на мѣсто, клиникою, въ теченіе всего 1866 года, завѣдывалъ доцентъ накожныхъ болѣзней, Л. К. Горецкій. Въ 1867 году въ завѣдываніе клиникою вступилъ профес. В. Т. Покровский и велъ ее безъ всякихъ перерывовъ почти до самой своей смерти, происшедшей 14-го января 1877 года отъ сипнаго тифа, которымъ В. Т. Покровский заразился черезъ порѣзъ, полученный имъ при вскрытіи тифознаго больного. Послѣ смерти профес. Покровскаго клиника была поручена до избранія новаго завѣдывающаго доценту Л. К. Горецкому, а со втораго полугодія 1878 года приватъ-доценту при кафедрѣ частной патологіи и терапіи К. Г. Тритшелю. Въ 1879 году при-

ТЕРАПЕВТИЧЕСКАЯ ГОСПИТАЛЬНАЯ КЛИНИКА.

(Записка профес. К. Г. Тритшеля).

Практическія занятія у кровати больного производились первоначально исключительно въ университетскихъ (факультетскихъ) клиникахъ, которыя были посѣщаемы студентами двухъ послѣднихъ курсовъ медицинскаго факультета. Съ увеличеніемъ числа студентовъ, университетскія клиники оказались крайне недостаточными и неудобными для занятій двухъ курсовъ, въ виду чего университетъ вошелъ съ ходатайствомъ объ устройствѣ клиникъ при Киевскомъ военномъ госпиталѣ для занятій студентовъ послѣдняго курса. Ходатайство университета было уважено, и 28-го февраля 1849 года состоялось Высочайшее повелѣніе объ устройствѣ на первое время двухъ госпитальныхъ клиникъ: Терапевтической и Хирургической, каковыя и были открыты 6-го августа 1849 года. Для каждой изъ клиникъ было приспособлено по одному отдѣленію госпиталя, которыя содержались на ою средства и подчинялись всѣмъ тѣмъ правиламъ, какъ и остальныя отдѣленія госпиталя съ единственнымъ исключеніемъ, — правомъ, даннымъ завѣдывающимъ клиниками, — выбирать больныхъ въ клиническія отдѣленія, сообразно съ научными и преподавательскими потребностями. Снабженіе же клиническихъ отдѣленій приборами и инструментами, а также назначеніе больнымъ различныхъ врачебныхъ и діетическихъ средствъ, не вошедшихъ въ фармакопей и табели госпиталя, были отнесены на счетъ университетскихъ суммъ.

Завѣдываніе клиническими отдѣленіями было поручено профессорамъ университета, избираемымъ на общихъ основаніяхъ, которые

вать-доцентъ К. Г. Тритшель былъ избранъ экстра-ординарнымъ профессоромъ и завѣдывающимъ Терапевтической госпитальной клиникою и состоятъ въ этой должности до настоящаго времени.

Съ 1852 года въ помощь завѣдывающимъ клиниками рѣшено было назначать по одному ассистенту, которые избираются Советомъ университета и получаютъ содержаніе отъ университета. Въ началѣ ассистенты избирались на одинъ годъ, но съ 1854 г. стали назначаться постоянные ассистенты. Въ 1876 году эти послѣдніе, подобно ассистентамъ другихъ клиникъ, были переименованы въ клиническихъ ординаторовъ, и срокъ ихъ службы ограниченъ тремя годами.

Приступая къ отчету о движеніи больныхъ въ клиникѣ, необходимо предпослать нѣкоторыя замѣчанія. Клиника представляетъ одно изъ отдѣленій госпиталя, и для нея, какъ и для другихъ отдѣленій госпиталя, не ведется отдѣльнаго отчета о движеніи больныхъ по родамъ болѣзней; таковой отчетъ ведется только для всего госпиталя. Кроме того, клиника служитъ какъ-бы переходною станціею для больныхъ. Въ нее помѣщаются болѣе тяжелые и опасные больные, которые, поправившись, переводятся въ другія отдѣленія госпиталя. Въ виду этого въ настоящее время, за неимѣніемъ достаточныхъ матеріаловъ, нѣтъ никакой возможности представить полную картину движенія больныхъ въ клиникѣ по родамъ болѣзней; приходится ограничиться лишь отчетомъ объ общемъ числѣ больныхъ который представляется въ слѣдующемъ видѣ:

Г О Д Ъ.	Было въѣхъ больныхъ.	Изъ нихъ выздоровѣло.	Умерло.	Осталось къ началу слѣд. года.	Число кроватей.
(съ 6 авг.) 1849	303	211	50	42	50
1850	1069	898	110	52	50
1851	1238	1073	110	55	60
1852	2203	2021	119	63	50—100
1853	1408	1148	164	96	80—100
1854	Нѣтъ отчета				
(съ 1 сент.) 1855	208	141	15	52	64

Г О Д Ъ.	Было всѣхъ боль- ныхъ.	Изъ нихъ выдороль- ло.	Умерло.	Осталось къ началу слѣд. года.	Число кроватьей.
1856	865	751	61	53	50—70
1857	759	597	72	90	80—100
1858	573	467	67	39	50
1859	776	652	73	51	86
1860	896	747	91	58	99
1861	872	702	117	53	99
1862					
1863	И т ѣ т ь о т ч е т о в ь				
1864					
(втор. пол.) 1865	295	229	73	29	64
1866	636	540	41	55	64
1867	1125	1021	45	59	64
1868	915	821	46	48	64
1869	706	614	45	47	64
1870	691	586	52	53	64
1871	736	621	61	54	64
1872	820	706	52	62	64
1873	980	846	72	62	64
1874	967	838	61	64	64
1875	955	828	73	54	64
1876	837	737	53	47	64
1877	И т ѣ т ь о т ч е т а				
1878	1226	1104	59	63	100
1879	1219	1196	119	37	100
1880	688	604	42	42	64
1881	720	630	43	47	56
1882	480	411	35	34	56
1883	504	430	39	35	56

жаніе воздуха въ нихъ не только недостаточно для 16 больныхъ че- ловѣкъ, но далеко даже не доходить до той нормы, которая необхо- дима для здороваго человѣка. Если прибавить къ этому, что воздухъ въ палатахъ не можетъ быть обновляемъ, благодаря первобытной вен- тилляціи, въ видѣ простыхъ форточекъ, расположенныхъ какъ-разъ про- тивъ дверей, выходящихъ въ холодный корридоръ, отъ чего полу- чаются сквозняки, благодаря которымъ больные больше переѣду простужа- ются и заболѣваютъ въ стѣнахъ госпиталя плевритами, воспа- леніями легкихъ и т. д., то получится весьма неприглядная картина госпитальныхъ клиникъ. Но и это еще не все. Сюда надо присоеди- нить еще самое нецѣлесообразное отождѣненіе въ видѣ желѣзныхъ печей, весьма нераціональную пицу и еще болѣе нераціональное рас- преѣленіе ея по порціямъ, крайній недостатокъ въ самыхъ необходи- мыхъ для поддержанія питанія тяжело-больныхъ вещестъ: молока, винъ и т. д., недостатокъ во многихъ лѣкарственныхъ генестъ, не вошедшихъ еще въ военную фармакопею, изъ которыхъ укажемъ только на такія, которыя вездѣ получили уже право гражданства, какъ напр. *Natrum salicylicum*, *Iodoformium* и пр. Благодаря всѣмъ этимъ об- стоятельствамъ, какъ говоритъ покойный профес. В. Т. Покровскій въ своей „Запискѣ о клиникахъ“, госпитальные клиники изгубятъ бо- лѣе значенія для діагностики, чѣмъ для терапіи. Но этимъ сказано еще мало. Совершенный недостатокъ свѣта въ палатахъ препятствуетъ даже и діагностическимъ цѣлямъ, такъ какъ не дастъ возможности произвести необходимый почти во всѣхъ случаяхъ тщательный осмотръ больного.

Укажемъ въ заключеніе еще на одинъ недостатокъ, которому долго приходилось играть весьма существенную роль въ ряду про- чихъ недостатковъ клиники. Это—бѣдность клиники въ самыхъ необходи- мыхъ приборахъ и аппаратахъ для изслѣдованія и лѣченія боль- ныхъ. Такъ до 1857 года клиника, какъ видно изъ отчетовъ, не распо- лагала совершенно никакими приборами и аппаратами. Только въ 1857 году было отпущено на приобрѣтеніе таковыхъ 300 рублей и назна- чено по 500 рублей ежегодно на нужды клиники, къ числу кото- рыхъ, кромѣ аппаратовъ, относится также приобрѣтеніе медикамен- товъ, не вошедшихъ въ военную фармакопею, приобрѣтеніе молока, вина и пр. для больныхъ, заказы бланковъ для веденія исторій болѣз-

Не смотря на значительное количество больныхъ, проходящихъ въ теченіе года черезъ клинику, представляющей матеріалъ, какъ это можно видѣть изъ отчетовъ, далеко нельзя назвать разнообразнымъ. Преобладающими болѣзнями являются инфекціонныя и хрониче- скія болѣзни легкихъ; многія же болѣзни, въ особенности нервныя, почти никогда не встрѣчаются въ клиникѣ. Такое однообразіе мате- ріала ставится по отчетамъ въ зависимость отъ двухъ слѣдующихъ причинъ: во-1-хъ отъ того, что всѣ больные, помещаемые въ клинику, одного пола и приблизительно одного возраста, а во-2-хъ отъ того, что условія жизни и занятія всѣхъ больныхъ до болѣзни приблизи- тельно одинаковы. Недостатокъ въ разнообразіи матеріала совершенно не устраняется правомъ, предоставленнымъ заведывающимъ клиниками въ началѣ 60-хъ годовъ,—принимать въ клиники частныхъ больныхъ на счетъ клиническихъ суммъ, такъ какъ при крайней ограниченности этихъ суммъ правомъ этимъ невозможно пользоваться въ широкихъ размѣрахъ въ виду непомерно высокой платы, взимаемой гос- питалемъ за содержаніе въ немъ частныхъ больныхъ—больше 80 коп. въ сутки. Въ настоящее время возбуждено ходатайство объ уменьше- нии этой платы хотя до размѣровъ, принятыхъ въ гражданскихъ боль- ницахъ, но есть много основаній предполагать, что одна-ли это ходатайство увѣнчается успѣхомъ.

Однообразіе матеріала, однако же, не единственный недостатокъ присущій госпитальнымъ клиникамъ. Онѣ обладаютъ массою другихъ недостатковъ, на которые неоднократно уже было указываемо какъ покойнымъ профес. В. Т. Покровскимъ, такъ и въ послѣднее время профессорами К. Г. Тривислемъ и В. А. Субботинимъ. Главнѣйшіе изъ нихъ суть: воопшѣ нецѣлесообразное помѣщеніе, передѣланное въ больницу изъ прежнихъ казематовъ и представляющее собою рядъ весьма длинныхъ палатъ, расположенныхъ по ширинѣ зданія, освѣ- щенныхъ съ одной стороны однимъ или двумя окнами, другимъ же концомъ выходящихъ въ холодный корридоръ; благодаря такому рас- положенію является положительный недостатокъ свѣта въ палатахъ, такъ какъ окна въ состояніи освѣтить едва только 1/3 длинной па- латы, устроенной на 16 человѣкъ больныхъ; остальные 2/3 палаты находятся постоянно въ полутьмѣ. Палаты очень низки, да сверху того потолки устроены въ видѣ сводовъ, такъ что кубическое содер-

ней, для записыванія анализовъ мочи и пр. и многіе мелкіе расходы. Неудивительно поэтому, что приобрѣтеніе снарядовъ шло весьма мед- ленно, такъ что только въ послѣднее время, благодаря крайней эконо- мии заведывающихъ клиникой, она снабжена уже многими необходи- мыми при современномъ состояніи науки аппаратами и приборами. Вотъ краткій отчетъ о ходѣ приобрѣтенія ихъ. Въ 1861 г. оставалось снарядовъ отъ прошлыхъ годовъ 4, приобрѣтено вновь 12; всего на сумму 319 рублей. Въ 1866 г. число снарядовъ равняется 38. Только съ 1867 г. приобрѣтеніе ихъ идетъ гораздо быстрѣе. Такъ, въ 1867 г. число снарядовъ было уже 61, въ 1868 году—75, въ 1869 г.—78, въ 1870 г.—82, въ 1871 г.—119, въ 1872 г.—122, въ 1873 г.—123, въ 1874 г.—190, на сумму 1828 руб. 24 коп. Въ 1875 году многіе негодные старые снаряды были уничтожены, а въ замѣвъ ихъ приобрѣ- тены новые; общее число 129 на сумму 1850 р. 12 коп. Въ 1876 г.—130, на сумму 2108 р. 42 к., въ 1877 г.—136, въ 1878 г.—148. Въ 1879 г. многіе снаряды вновь подвергнуты уничтоженію и замѣ- нены новыми; общее число достигло до 150, въ 1880 г.—174, въ 1881 г.—182, въ 1882 г.—184, на сумму 2195 р. 39 к. Въ 1883 г. приобрѣтено довольно значительное количество новыхъ аппаратовъ.

у закордонних (Вірховському архіві). Серед них «Материалы для объяснения действия железных препаратов» в «Медицинском вестнике» 1861 г. (№№ 31, 32 и 36) та у «Virch. Arch.», т. XXII, стр. 476; «Болезни почек, смешиваемые с Брайтовой болезнью» — «Медицинский вестник» 1862 г. (№№ 11 и 12); та у «Virch. Arch.», т. XXX; «О стравлении окисью углерода» — «Медицинский вестник» 1864 г. (№ 5) та «Virch. Arch.», т. XXXVI, IV, стр. 482; а також окремі відтиски матеріалів його дисертації на ступінь доктора медицини, СПб, 1864 г. А от те, що М. Кульбін стверджує, що Василь Тимофійович попередньо дав згоду на висушення своєї кандидатури, все ж звертає на себе увагу. Цілком очевидно, що Олександр Петрович, не будучи особисто знайомим із кандидатом, аж ніяк не міг отримати і його згоди. Тож, найімовірніше, що авторитетному київському професору-анатому О.П. Вальтеру керівництво університету просто доручило винести таку пропозицію на розгляд Ради Університету св. Володимира. Зрештою, таке доручення було цілком вмотивованим. Медичному факультету Університету св. Володимира згідно зі статутом 1863 року необхідно було невідкладно розширювати та оновлювати викладання внутрішньої медицини щодо подальшої спеціалізації її розділів. Безпосередньо в університетській клініці (яка на той час іще знаходилась у приміщенні головного корпусу університету) для цього не було жодних умов. За таких обставин потрібна була особистість, яка була б не тільки спроможна вдосконалити науково-педагогічну роботу на кафедрі приватної патології та терапії в повному обсязі з госпітальною клінікою шляхом впровадження викладання спеціальної патології згідно з вимогами часу. Дуже важливо було, щоб очільник кафедри й університетської клініки був із належною повагою сприйнятий адміністрацією Київського військового шпиталю. І тут потрібно мати на увазі, що Імператорська медико-хірургічна академія в Санкт-Петербурзі та Київський військовий шпиталь (на базі якого і знаходились кафедра приватної патології і терапії в повному обсязі та університетська госпітальна клініка) безпосередньо підпорядковувались військовому відомству імперії. Тож у цьому відношенні постать доктора медицини Василя Тимофійовича Покровського — вихованця Імператорської медико-хірургічної академії та її позаштатного співробітника (та ще й кафедри внутрішньої медицини, яку в 1864 році заснував й очолив С.П. Боткін) була особливо привабливою. 9 листопада 1866 року на черговому засіданні Рада Університету св. Володимира одностайно затверджує 28-річного приват-доцента В.Т. Покровського на посаду завідувача приватної патології і терапії у званні екстраординарного професора [2, с. 267]. Він також одночасно отримує призначення і на посаду надкомплектного

**Професор
В.Т. Покровський**

молодшого ординатора Київського військового шпиталю «с денежным и другими видами обеспечения за должностью» [15]. Уродженець Калужської губернії Василь Тимофійович Покровський (3 березня 1838 — 14 січня 1877) народився в родині сільського священика [3, 11, 15, 16, с. 554-556; 17, с. 89]. Будучи вихованцем Калужської духовної семінарії, він все ж обирає тернистий шлях фахівця з лікувальної справи і в 1856 році казеннокоштным студентом вступає до Імператорської медико-хірургічної академії. У 1861 році Василь Тимофійович із золотою медаллю закінчив навчання в академії й здобув диплом лікаря з відзнакою. Як кращого з кращих його залишають для удосконалення при академії ще на три роки (щоправда, тільки на посаді позаштатного лікаря 2-го військово-сухопутного Санкт-Петербурзького шпиталю). І тут, окрім даного Василю Тимофійовичу провидінням через родовід Покровських таланту та працелюбності, для нього винятково вдало склались сприятливі обставини для становлення як фахівця з внутрішньої медицини за спеціалізацією «приватна патологія і терапія».

Щодо цього пригадаємо, що саме на початку 60-х років окрилині та повні натхнення після стажування в європейських університетах Сергій Петрович Боткін та Іван Михайлович Сеченов запроваджують в Імператорській медико-хірургічній академії модерні засади науково-дослідного пізнання в лікувальній справі. Із позиції історичної ретроспективи також бачимо, що саме з їх іменами пов'язане постановня перших знакових російських національних медичних шкіл [18-20]. Їх діяльність стала «найкращим уособленням законного і плідного союзу медицини та фізіології — тих двох різновидів людської діяльності, які на наших очах споруджують будинок науки про людський організм і обіцяють у майбутньому забезпечити людині її найкраще щастя — здоров'я і життя». Ось так влучно та з гордістю сказав про сутність діяльності своїх знаменитих наставників перший серед російських учених Нобелівський лауреат І.П. Павлов [21]. Саме за сприяння С.П. Боткіна та І.М. Сеченова Іван Петрович і був запрошений завідувати експериментальною лабораторією клініки внутрішніх захворювань академії, ще будучи її студентом 5-го курсу (тут потрібно мати на увазі, що ще до навчання в медичному виші він із відзнакою закінчив Санкт-Петербурзький університет) [22]. Оскільки формування особистостей видатних учених-медиків С.П. Боткіна та І.М. Сеченова і становлення їхніх шкіл в умовах тодішньої дійсності Російської імперії є знаковим [18-27], то хоч і коротко, але все ж давайте розглянемо їх генез.

С.П. Боткін та І.М. Сеченов
(світлина 1860-х років)

Задумуючи реформування медичної освіти, міністр С.С. Уваров домогся виведення всіх медико-хірургічних академій (окрім Петербурзької, яка була передана військовому відомству) із підпорядкування Міністерства внутрішніх справ до галузі народної освіти [8]. Така реорганізація

була цілком раціональною. Завдання, поставлене урядом імперії перед різними медичними школами та академіями щодо подолання тотального дефіциту лікарів на військовій і державній службі шляхом підготовки лікарів «із природних росіян», загалом вже було виконано. На часі було вирішення проблеми належного рівня медичної освіти. Приєднання академій до медичних факультетів університетів дало можливість швидко і без особливих затрат суттєво покращити їх матеріальну базу та підвищити якість викладання. Проте, незважаючи на всі потуги, наприкінці першої половини XIX сторіччя здійснена в Російській імперії низка організаційних заходів аж ніяк не вирішила проблеми досягнення належного рівня медичної освіти. І тільки на початку 60-років XIX сторіччя в Санкт-Петербурзькій Імператорській медико-хірургічній академії здійснюється суттєвий поступ у запровадженні належних засад науково-дослідного пізнання в лікувальній справі, а відтак і модерних підходів до клінічного викладання.

С.П. Боткін та М.І. Сеченов прибули до Петербурга в 1860 році на запрошення віце-президента Імператорської медико-хірургічної академії професора Івана Тимофійовича Глебова — свого наставника періоду навчання в Московському університеті [28]. Свою діяльність у ній вони розпочинають з успішного захисту підготовлених під

Професор Глебов І.Т.

час стажування в європейських університетах докторських дисертацій. Вже в тому ж 1860 році в Петербурзькій медико-хірургічній академії Сергій Петрович Боткін успішно захищає докторську дисертацію «Про всмоктування жиру в кишках», а Іван Михайлович Сеченов — «Матеріали для майбутньої фізіології алкогольного сп'яніння». Одразу ж (у 1861 році) Сергій Петрович очолює кафедру терапевтичної клініки академії. Щоправда, за цього його відносини з попереднім завідувачем кафедри професором П.Д. Шипулінським вкрай зіпсувалися, й останній навіть був змушений подати у відставку. Однак Конференція академії не погодилась передати керівництво клінікою 29-річному професору. Проте лист-клопотання від студентів та лікарів (ну і, звичайно ж, принципова позиція віце-президента академії) все ж дозволили С.П. Боткіну очолити кафедру терапевтичної клініки академії. За таких сприятливих обставин Сергію Петровичу і вдалось створити першу в Ро-

сії клініко-експериментальну лабораторію. І це був надважливий поступ. А І.М. Сеченову за підтримки І.Т. Глебова вдається заснувати в академії одну з перших у Росії модерних фізіологічних лабораторій. І тут Івану Михайловичу особливо стала в пригоді здобута ще до навчання на медичному факультеті Московського університету солідна інженерна та фізико-математична освіта. У 1848 році він здобув диплом випускника Головного (військового) інженерного училища. Навчаючись в училищі, він захоплювався лекціями академіка Остроградського Михайла Васильовича і став одним із його послідовників. Бунтівний нащадок козацько-старшинського роду Остроградських, який походить із Пашенівки (нині — Козельщинський район Полтавської області), був одним із провідних математиків світу в середині XIX сторіччя. Михайло Васильович викладав математику та фізику у вищих навчальних закладах Франції та Росії [29, 30]. Він все життя пам'ятав батькові розповіді про своїх пращурів, які вели родовід від славних князів Острозьких та

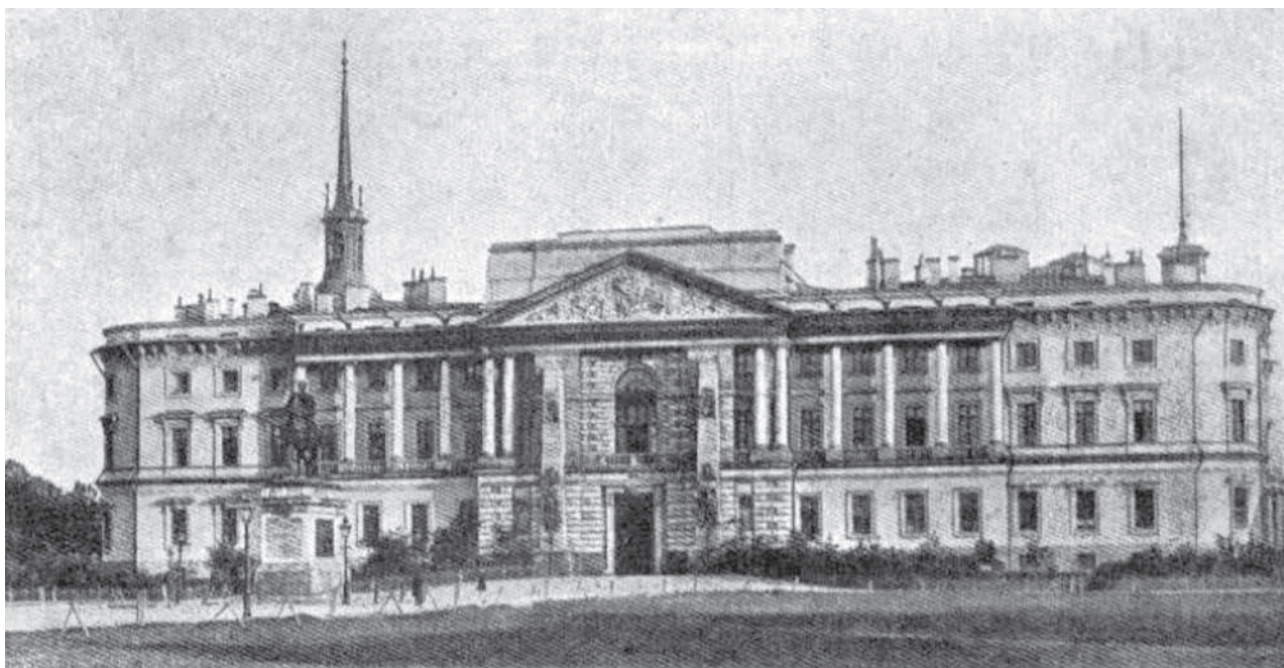
Академік Остроградський М.В. [http://uahistory.com/topics/famous_people/2712]

Пам'ятна монета присвячена 200-річчю з дня народження видатного українського вченого-математика, академіка п'яти академій (Паризької, Санкт-Петербурзької, Римської, Туринської й Американської) Михайла Васильовича Остроградського

звитягу прадіда Матвія – миргородського полковника, заарештованого разом із Павлом Полуботком за наказом Петра I. Тож і його у 1821 році, за доносом «пильних людей» на викладача-вільнодумця за нечувану сміливість читати у своїй alma mater лекції з математики українською мовою, позбавили наукового ступеня, відібрали університетський атестат та звільнили з роботи. У 2001 році визначний український учений академік М.В. Остроградський внесений ЮНЕСКО до списку видатних математиків світу. У серпні того ж року Національний банк України з ініціативи Харківського університету випустив пам'ятну монету «Михайло Остроградський» із серії «Видатні діячі України».

Поява двох перших, так давно очікуваних, учених-медиків першої величини серед етнічних росіян засвідчила, що стратегія Міністерства народної освіти самодержавної імперії та його наполеглива і цілеспрямована діяльність щодо засвоєння пере-

Головне інженерне училище (Інженерний замок — колишній Михайлівський імператорський палац у Петербурзі)

дового європейського освітнього досвіду [5, 6, 31] вже починає давати свої результати. За цього зазначимо, що Сергій Петрович, як і Іван Михайлович (останній, між іншим, зовсім і не мав наміру отримувати ступінь лікаря), пройшли належний вишкіл «практичного клінічного вчення внутрішніх захворювань» на кафедрі госпітальної терапії медичного факультету Московського університету ще студентами [32]. Ця кафедра була заснована професором Йосипом Васильовичем Варвинським⁴ у 1846 році. Цей талановитий уродженець Полтавщини і випускник Харківського університету досконало володів фізикальними методами діагностики [33-35]. Під керівництвом професора Г.Й. Замена в «професорському інституті» Дерптського університету ним у 1838 році було успішно захищено докторську дисертацію «De nervi vagi physiologia et pathologia». Після її успішного захисту Варвинський Й.В. мав плідне дворічне стажування в кращих європейських клінічних школах.

**Професор
Й.В. Варвинський**

⁴ **ВАРВИНСЬКИЙ Йосип Васильович.** (28.10.1811, м. Хорол Полтавської губ. — 27.09.1878, Москва) — терапевт, доктор медицини (1838), ординарний (1844), заслужений (1864) професор, дійсний статський радник. Закінчив медичний факультет Харківського ун-ту (1833) та Професорський ін-т при Дерптському університеті (1838). У 1838-1841 рр. — ад'юнкт кафедри приватної патології і терапії, де працював під керівництвом Г.І. Сокольського. Одночасно (1839-1841) — помічник директора Клінічного ін-ту і секретар медичного факультету та ІМУ. У 1841-1843 рр. удосконалювався в клініках і лабораторіях Берліна, Парижа, Відня. У 1843-1844 рр. читав на медичному факультеті ІМУ курс «Вчення про хвороби серця». З 1844 по 1846 рік — ординарний професор патології і терапії Дерптського ун-ту, де в 1845 р. прочитав спеціальний курс «Про хвороби органів дихання і кровообігу у зв'язку з вченням про аускультацию і перкусію з демонстраціями і практичними заняттями на живих і трупах» і завідував поліклінікою. У 1846-1878 рр. — ординарний професор госпітальної терапії та директор госпітальної терапевтичної клініки медичного факультету ІМУ. Й.В. Варвинський — перший директор госпітальної терапевтичної клініки медичного факультету ІМУ. Розробив методику викладання курсу госпітальної терапії, впровадив у навчальний і лікувальний процес новітні досягнення медицини того часу: перкусію, аускультацию, клініко-анатомічні розбори, мікроскопічні і хімічні методи дослідження. Наукові дослідження присвячені розробці різних проблем загальної та клінічної патології з позицій гуморальної патології К. Рокитанського. Дійсний член і з 1866 р. товариш президента Фізико-медичного т-ва. Нагороджений орденами Св. Анни II і III ст. та іншими державними нагородами. (Сайт «Велика бібліотека біографій» [http://ua.bio-graf.ru/i/iosif-vasilevich-varvinskij-zhizn-prepodavatelyi-medicina-biografiya.html])

Йосип Васильович пройшов вишкіл в І. Мюллера та І. Шьонлейна в Берліні, Ф. Бруссе, Г. Андраля, Ж. Буйо, Ф. Мажанді, Ф. Вельпо в Парижі, К. Рокитанського та Й. Шкоди у Відні. У 1844-1846 роках професор Й.В. Варвинський плідно працював на посаді ординарного професора патології і терапії в Дерптському університеті. У Московському університеті він креативно засновує належне викладання курсу методів об'єктивного дослідження в клініці. Практичні навички він почергово викладав на кафедрах семіотики й терапевтичної клініки (1839) та госпітальної клініки (1846-1878).

Цікавий нюанс — вихованець професора Й.В. Варвинського та ад'юнкт його кафедри П.Л. Пікулін був одружений з Анною Петрівною Боткіною (сестрою Сергія Петровича). Тож після того, як студент Сергій Боткін поскаржився та відверто зізнався своєму родичу в недостатній підготовці з навичок фізичної діагностики, Павло Лукич зробив

П.Л. Пікулін

усе, щоб виправити ситуацію. Він вечорами «факультативно» займався з родичем та його друзями [32, 36]. Професор В.М. Сиротінін у вступній статті до першого тому «Курсу клініки внутрішніх хвороб» С.П. Боткіна підкреслює, що про П.Л. Пікуліна «Сергій Петрович зберіг найкращі спогади». С.П. Боткін зазначав, що «Пікуліну всі ми, які навчалися, зобов'язані за його вправи в перкусії та аускультатії». Йосип Васильович Варвинський, відзначаючи на іспитах високий рівень навичок у фізикальній діагностиці та, очевидно, далекоглядно передбачаючи велике майбутнє С.П. Боткіна, подарував йому свій стетоскоп [32].

Зрозуміло, що особливо суттєвим стало й стажування Сергія Петровича та Івана Михайловича по закінченні медичного факультету Московського університету (у 1856-1858 роках) в кращих університетах Європи. Там дружні стосунки студентів-однокашників переростають у дружбу однодумців та побратимів-соратників щодо науково-дослідного пізнання в медицині. Михайло Сеченов працював у лабораторіях Йоганна Мюллера, Е. Дюбуа-Реймона, Ф. Хоппе-Зейлера в Берліні, Ернст Вебера, О. Функа в Лейпцигу, К. Людвіга у Відні. Згодом за рекомендацією Людвіга в лабораторіях Роберта Бунзена та Германа Гельмгольца в Гейдельберзі. Також у Берліні він прослухав курси фізики Магнуса й аналітичної хімії

Розі. За кордоном М.І. Сеченов сконструював «кров'яний насос» — принципово новий прилад для вивчення впливу алкоголю на гази крові. Цей дослідний апаратний пристрій був належно поцінований К. Людвігом та іншими вченими. Згодом цей прилад використовуватимуть у своїх дослідженнях багато фізіологів. І сьогодні оригінальний «кров'яний насос» у робочому стані зберігається в музеї кафедри загальної фізіології Санкт-Петербурзького університету. А Сергій Боткін за кордоном пройшов належну підготовку з найрізноманітніших розділів медицини. Він стажувався в клініці професора Гірша в Кенігсберзі, в патологічному інституті в Р. Вірхова у Вюрцбурзі та Берліні, в лабораторії Гоппе-Зейлера, в клініці сифілідології Береншпрунга в Берліні та в знаменитого терапевта Л. Траубе, невропатолога Ромберга, фізіолога К. Людвіга і клініциста Опольцера у Відні, а також у лабораторії експериментатора-фізіолога К. Бернара, в клініках Бартеза, Бюшу, Трюссо та ін. у Парижі. У Відні С.П. Боткін закохався в Настусю Крилову, яка тоді лікувалася в Європі. Вона і стала його першою дружиною. А загалом становлення в другій половині XIX сторіччя в Російській імперії перших знакових наукових медичних шкіл стало переконливим свідченням успішності вибраної Міністерством народної освіти стратегії розвитку медичної галузі та інтеграції в освітній європейський простір.

Залишившись в академії як позаштатний лікар, В.Т. Покровський попав в атмосферу талановитого запровадження Сергієм Петровичем та Михайлом Івановичем експериментальної методології в клінічну практику. Тож Василь Тимофійович з ентузіазмом береться за наукову розробку актуальних для того часу проблем клінічної медицини. У цій своїй благородній та важкій роботі він творчо застосовує власне експериментальну методику дослідного пізнання. На жаль, його самовіддана діяльність була обмежена тільки п'ятирічним терміном. Але і за такий короткий період здібний молодий учений досяг визначних результатів. Його клінічні наукові дослідження того періоду носять переважно експериментальний характер, і на них сильно позначився вплив М.І. Сеченова. Василь Тимофійович ще на студентській лаві виконав самостійну наукову роботу про дію залізних препаратів, яку опублікували одночасно у «Вірховському архіві» і «Медичному віснику» (1861). У 1862 році він оприлюднив результати своїх досліджень про хвороби нирок. На 1864 рік ним була вже виконана докторська дисертація «Про отруєння окисом вуглецю. Матеріали для фізіології чаду». Після її успішного захисту В.Т. Покровському був присвоєний ступінь доктора медицини. У тому ж році Василь Тимофійович (за поданням С.П. Боткіна)

був посланий Конференцією Академії для наукового вдосконалення за кордон на два роки [37]. За кордоном (у Німеччині) він наполегливо продовжує та навіть оприлюднює результати своїх подальших наукових досліджень щодо отруєння окисом вуглецю та озоном. У 1866 році В.Т. Покровський повертається до Петербурга і виголошує дві пробні лекції [37, 38]. В одній із них він детально виклав огляд способів розпізнавання та лікування захворювань вуха (згодом вона була надрукована в «Медичному віснику»). Комісія в складі професорів В.В. Бессера⁵ і С.П. Боткіна схвалює його лекції. Тож Василя Тимофійовича ще на два роки залишають при академії, на жаль, тільки на правах позаштатного співробітника — приват-доцента. Протягом 1866 року приват-доцент В.Т. Покровський встигає вичитати повний курс лекцій «Про вушні та носові хвороби» та закласти методологічні основи викладання отоларингології в академії. Зрозуміло, що можливість отримати звання професора та обійняти посаду завідувача кафедри приватної патології і терапії в Університеті св. Володимира відкривали доктору медицини, приват-доценту В.Т. Покровському унікальну перспективу успішно продовжити творчий злет інтерніста та вченого.

Тож, приїхавши до Києва, Василь Тимофійович із піднесенням та ентузіазмом береться до викладацької, наукової та клінічної роботи. Власиво, що Київська школа внутрішньої медицини початково була заснована професором Ф.С. Цицуріним на методології суто дослідного пізнання [39]. Тож освоєні молодим ученим в останні роки своєї діяльності в *alma mater* (на кафедрі С.П. Боткіна і фізіологічній лабораторії М.І. Сеченова) та стажування в європейських університетах експериментальна метода і модерний підхід наукового пізнання в клінічній медицині стали вдалим форматом для його науково-педагогічної діяльності в Києві. Відповідно, Василь Тимофійович був доброзичливо та схвально сприйнятий як на медичному факультеті Університету

⁵ Бессер Віктор Вілібальдович — таємний радник, ординарний професор Імператорської медико-хірургічної академії, син відомого професора ботаніки Університету св. Володимира Бессера Вілібальда Готлібовича. Народився він 24 березня 1825 р. у Кременці Волинської губернії. Вихованець першої київської гімназії. У 1845 році закінчив 1-й відділ філософського факультету Київського університету св. Володимира зі ступенем кандидата і званням домашнього наставника. Згодом вступив до медичного факультету Московського університету і закінчив його з відзнакою. Три роки вдосконалювався за кордоном (у Вірхова та Рокитанського), ретельно вивчав закордонні мінеральні води. У 1855 році в Москві у своїй *alma mater* успішно захистив докторську дисертацію «Терапевтична активність мінеральної води». У 1860 році Віктор Вілібальдович одностайно був обраний професором кафедри загальної патології, діагностики і терапії з клінікою Імператорської медико-хірургічної академії. Помер 15 квітня 1890 року. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Бессер,_Виктор_Вилибальдович]

св. Володимира, так і загалом київською медичною спільнотою. Він був зрозумілим і почувався серед колег по Київській школі внутрішньої медицини одноступенем та соратником. Відтак випускник Імператорської медико-хірургічної академії в Петербурзі, учень С.П. Боткіна Василь Тимофійович Покровський не тільки сприймає, але й стає гідним та відданим продовжувачем плідних ідей засновника Київської школи внутрішньої медицини професора Ф.С. Цицуріна в клінічній медицині. З волі провидіння саме Василю Тимофійовичу судилось (на вимогу статуту 1863 року) на належному методологічному рівні впровадити запропонований засновником Київської школи внутрішньої медицини професором Ф.С. Цицуріном ще в 1845 році принцип модерного викладання внутрішньої медицини щодо поетапного освоєння студентами клінічних дисциплін з обов'язковими практичними демонстраціями. Знаково, що свою вступну лекцію «Про кращий спосіб викладання приватної патології і терапії» (виголошену 29 липня 1867 року) молодий професор саме цьому і присвячує. Олександр Петрович Вальтер мав повне право пишатися тим, що саме він рекомендував Василя Тимофійовича Покровського. Ось як він із гордістю описав сприйняття свого протеже на медичному факультеті: «Рідко кого зустрічали з таким високим очікуванням. Я добре пам'ятаю, яка велика кількість слухачів зібралася на його вступну лекцію в 1867 р., яка в той час у Київському університеті вирішувала успіх і статус нового викладача» [40].

Працелюбність і вдача Василя Тимофійовича забезпечують йому успіх вже на перших порах діяльності на поприщах керівника клініки, викладача, лікаря та дослідника. «Дійовий, живого характеру (інколи навіть нетерплячий і нервовий), він був дуже відвертим» [3]. Щодня з 9-ї години ранку до 17-ї вечора професор В.Т. Покровський натхненно працював у своїй клініці. Все, що у великому 1200-ліжковому шпиталі в клінічному сенсі було знаковим, ним вивчалось і усвідомлювалось. Пацієнти з неясними або/і рідкісними діагнозами обов'язково переводилися в університетську госпітальну терапевтичну клініку й особисто обстежувалися професором [41]. В очолюваній Василем Тимофійовичем клініці діагностичний процес насамперед ґрунтувався на багатосторонньому дослідженні. Тематичні хворі, які були важливими для педагогічного процесу, також переводилися у «професорські палати». Загалом ці палати вмщували до 200 пацієнтів [2, с. 267-273]. Змістовні клінічні лекції професора В.Т. Покровського були результатом дбайливої праці саме біля ліжка хворого і в лабораторії. Відтак лекції Василя Тимофійовича вражали тонкістю клінічного аналізу та великим запасом наукових даних. Практично весь

свій час він проводив у шпиталі і багато працював безпосередньо в клініці з пацієнтами. Він постійно вдосконалювався та набирався практичного досвіду фахівця з лікувальної справи. Таким чином, професор В.Т. Покровський швидко спростував всі побоювання відносно того, що за доброї підготовки в теоретичному плані «...якості і досвідченість практичного лікаря в ньому погано гарантовані» [42]. Дуже швидко всі переконалися у протилежному і він став одним із найпопулярніших у Києві лікарів-практиків. Його діагностика базувалась на великому запасі наукових відомостей і була успішною. Застосовуючи науково-дослідне пізнання, Василь Тимофійович успішно розпізнавав рідкісні на той час хвороби. Судячи з того, що вже в серпні 1871 року Василь Тимофійович придбав чималу садибу на розі вул. Васильчиковської (тепер вул. Прорізна) та пров. Михайлівського (тепер вул. Паторжинського) [43] й одразу ж розпочав будівництво родинної кам'яниці (вона збереглась до сьогоднішнього дня), він бажав бачити своє майбутнє саме серед соратників та побратимів по київській медичній спільноті.

Сучасний вигляд реконструйованої родинної кам'яниці професора В.Т. Покровського

Удосконалення викладання клінічних дисциплін із внутрішньої патології на медичному факультеті Університету св. Володимира стає сенсом педагогічної діяльності Василя Тимофійовича Покровського на посаді завідувача кафедри приватної терапії в повному обсязі з госпітальною клінікою та керівника університетської терапевтичної клініки протягом усього київського періоду його життя [2, 44, 45]. Вище вже зазначалось, що із самого початку свого педагогічного шляху Василь Тимофійович завзято розпочав впровадження поетапного викладання внутрішньої медицини та наочного методу клінічного вишколу. Він переконано стверджував: «Дві години демонстраційного викладання набагато краще, ніж чотири години теоретичного» [44]. Розроблені ним програми та навчальні плани занять із внутрішньої меди-

цини для 3-5-х курсів були системними та логічними. Тож вони стали методологічною основою клінічного викладання внутрішньої медицини на медичному факультеті Університету св. Володимира. Суть запропонованого полягала в тому, що на третьому курсі здійснювалось вивчення клінічної методології (тобто мистецтва обстеження хворого), на четвертому — вивчалась клініка захворювань, а на п'ятому — в лікарняних умовах засвоювалися індивідуальні особливості перебігу захворювань і підхід до їх комплексної терапії. За цього розпочата його великими попередниками професорами Ф.С. Цицуріним, С.П. Алфер'євим, Ф.Ф. Мерінгом робота з організації викладання курсу лікарської діагностики нарешті отримала свій практичний вимір. Саме професор В.Т. Покровський запропонував конкретні рекомендації щодо здійснення вчитування курсу лікарської діагностики з обов'язковими наглядними клінічними демонстраціями. Сьогодні бачимо, що зрештою і в наші дні такий методологічний підхід залишився базовим у клінічному викладанні на кафедрах пропедевтики внутрішніх захворювань, факультетської і госпітальної терапії (чи внутрішньої медицини) [45]. Таким чином, **запропоновані фундаторами Київської школи терапевтів професорами Ф.С. Цицуріним, С.П. Алфер'євим, Ф.Ф. Мерінгом та Ю.-Ф.І. Мацоном прогресивні принципи викладання внутрішньої медицини були Василем Тимофійовичем Покровським системно опрацьовані та успішно впроваджені в конкретних програмах та навчальних планах.** Вони залишаються базовими й до наших днів [46, с. 118]. Зважаючи на те, що етапність клінічного викладання внутрішньої медицини залишається фундаментально значущою і в сьогодення, давайте детальніше зупинимось на хронології її запровадження на медичному факультеті Київського університету святого Володимира.

У другій частині цієї статті⁶ вже зазначалось, що наріжний постулат етапності у викладанні внутрішньої медицини був проголошений родоначальником Київської школи терапевтів професором Ф.С. Цицуріним у першій же його лекції 1845 року. Належна ж практична реалізація цього фундаментального положення клінічного викладання почалась із того, що 3 квітня 1869 року В.Т. Покровський разом із Ф.Ф. Мерінгом запропонували медичному факультету розділити викладання внутрішньої медицини так, «...щоб воно починалося з легших розділів на третьому курсі і продовжувалось із переходом до більш важких протягом 4-го і 5-го курсів» [2, с. 270]. Вони також пропонували здійснювати окремо теоретичне і демонстраційне викладання лікарської діагностики для студентів третього курсу, які готувались до засвоєння клінічних дисци-

⁶ «Практикуючий лікар». 2016. № 3. С. 99-115.

плін [47]. Для викладання предмету «лікарська діагностика» була запропонована кандидатура вихованця медичного факультету Університету св. Володимира, учня професора Ф.С. Цицуріна (на той час вже завідувача кафедри та директора терапевтичної клініки Харківського університету) професора Л.-К.А. Маровського [48]. Та Рада Університету все ж вирішила читання цього курсу доручити учню професора В.Т. Покровського, ординатору Київського військового шпиталю та університетської госпітальної клініки, викладачу військово-фельдшерської школи Євгену Івановичу Афанасьєву.

Євген Іванович також був випускником Імператорської медико-хірургічної академії. Він закінчив навчання в академії навіть на рік швидше за Василя Тимофійовича але був в і д р я д ж е - ний у війська⁷. У 1865 році військовий лікар Афанасьєв Є.І. був прикомандирований до

Професор Є.І. Афанасьєв

⁷ Афанасьєв Євген Іванович (1838, Орловська губ. — 1897, Київ), д-р медицини, заслужений ординарний професор. У 1860 р. закінчив Санкт-Петербурзьку. МХА і був призначений батальйонним лікарем у Ширванський піхотний полк на Кавказі. У 1862 р. — завідувач лазаретного відділення на Ахтинських мінеральних водах. У 1864 р. — ординатор Чугуївського військового шпиталю. З 1865 р. — завідувач дерматологічної клініки Київського військового шпиталю та відділення «водяночних» хвороб, а в 1866 р. ще й відділення «гострих» хвороб. З 1867 р. — ординатор терапевтичної клініки. У 1867-1868 рр. викладав у Київській фельдшерській школі; в.о. ординатора при терапевтичній госпітальній клініці Ун-ту св. Володимира. З 1870 р. — доцент кафедри клінічної і теоретичної патології і терапії. Одночасно з викладацькою діяльністю працював лікарем Старокиївського відділення Кирилівської лікарні. З 1886 р. — заслужений ординарний професор, із 1893 р. — завідувач кафедри спеціальної патології та терапії Ун-ту св. Володимира. У 1869 р. захистив докторську дисертацію «К физиологии мозговых ножек». Першим описав випадок діагностування в Києві «поворотної» гарячки; сприяв відокремленню тифу в самостійну нозологічну одиницю. Один з організаторів Товариства для боротьби із заразними хворобами. Голова комісії з розробки Положення про Бактеріол. ін-т. Завдяки А. за ініціативою М. Терещенка створена безкоштовна лікарня цесаревича Миколи для чорноробів (нині Київська міська спеціалізована лікарня «Охматдит»). Голова Київського тов-ва каналізації: сприяв проведенню каналізації в м. Києві (1894). Товариш голови Тов-ва київських лікарів (1866-1870) та почесний член цього тов-ва. Гласний Київської міської думи. Нагороджений орденами Св. Станіслава III ст. і Св. Анни III ст. Л-ра: Медицина в Україні. Біобібліографічний словник. К., 2005. Вип. 2. Р.О. Марценюк.

Київського військового шпиталю. В 1869 році він під керівництвом професора В.Т. Покровського вже успішно захистив докторську дисертацію «До фізіології мозкових ніжок». У 1870 році доктор медицини Є.І. Афанасьєв уперше на медичному факультеті Університету св. Володимира здійснив повне вичитування курсу лікарської діагностики з пропедевтичною клінікою [2, с. 274-277]. Євген Іванович буде самостійно її здійснювати аж до 1885 року. Рада Університету двічі (в 1878 та 1879 роках) відхилила його кандидатуру на завідування кафедрою госпітальної терапії [9, с. 69]. У 1885 році наполегливий Євген Іванович започатковує вичитування ще й окремого курсу спеціальної патології і терапії [17]. А в 1893 році професор Є.І. Афанасьєв все ж організовує й очолює однойменну (спеціальної патології і терапії) кафедру внутрішньої медицини. Однак у цьому ж 1893 році він передав керівництво нею В.П. Образцову і практично до кінця життя залишатиметься її понадштатним професором [17]. До речі, в 1928 році кафедри лікарської діагностики та спеціальної патології і терапії було реорганізовано в єдину кафедру пропедевтики внутрішніх захворювань. **Таким чином, саме учень В.Т. Покровського професор Є.І. Афанасьєв започаткував систематичне**

Могила професора Є.І. Афанасьєва в некрополі Видубицького монастиря

викладання окремого курсу лікарської діагностики та пропедевтичної клініки на медичному факультеті Університету св. Володимира. Відтак саме професорами Покровським В.Т. та Афанасьєвим Є.І. були закладені основи клінічного викладання пропедевтики внутрішніх захворювань у Київській школі внутрішньої медицини.

Могила Євгена Івановича одна з небагатьох, що збереглась до сьогоднішнього дня серед колись чисельних поховань некрополя Видубицького монастиря. У своєму заповіті Є.І. Афанасьєв на заснування для обдарованих студентів-медиків стипендії власного імені відписав 6 000 карбованців (щоправда, на жаль, з умовою, що нею можуть користуватись тільки «русские подданные и православные» [49]).

Професор В.Т. Покровський безпосередньо відповідно до вимог статуту 1863 року успішно запровадив викладання спеціальної патології та терапії на базі університетської госпітальної терапевтичної клініки в Київському військово-му шпиталі. І тут важливо розуміти, що Василю Тимофійовичу як вихованцю терапевтичної наукової школи С.П. Боткіна (яка сповідувала доктрину, що організм — це цілісна система з феноменальною здатністю до самоорганізації) було затишно і комфортно провадити науково-педагогічну діяльність у форматі Київської школи внутрішньої медицини (яка, власне, вже початково була заснована на цій засадничій концепції [31]). Це був саме той унікальний випадок, за якого організаційні заходи з удосконалення викладання терапевтичних дисциплін та лікувально-діагностичного процесу здійснювались очільником клініки за сприятливих обставин, та ще й натхненно і цілком усвідомлено, бо повністю відповідали його власним переконанням. Як керівник університетської госпітальної терапевтичної клініки професор В.Т. Покровський домігся відкриття в її складі відділення нервових захворювань [2, с. 269]. До того ж йому навіть вдалось домогтися приєднання до університетської клініки жіночого відділення Київського військового шпиталю із затвердженням по очолюваній ним кафедрі посади доцента по «жіночих захворюваннях». Більше того — він добився заміщення відомим акушером-гінекологом М.П. Толочиним [50]. Зазначимо, що засноване в 1863 році та очолюване доктором медицини Л.К. Горєцьким відділення «нашкірних хвороб» Київського військового шпиталю вже початково було засновано як клінічна база кафедри. Також Василь Тимофійович вдало доповнив започатковане ще в 1864 році Л.-К.А. Маровським на посаді позаштатного співробітника Університету св. Володимира («приват-доцентомъ по діагностикъ и ларингоскопіи» [16, с. 399]) викладання отоларингології авторським курсом лекцій з отітарії.

Вищевикладене переконливо засвідчує, що на очолюваній професором В.Т. Покровським кафедрі були створені всі належні умови для запровадження систематичного клінічного викладання суміжних із терапевтичними хворобами дисциплін («спеціальної патології») як самостійних. Мова йде насамперед про вчення про шкірні висипи, нервові та душевні хвороби, а також патологію верхніх дихальних шляхів. І це був значний поступ. Так було започатковував витоки клінічного викладання в Україні одразу чотирьох важливих клінічних медичних дисциплін: дерматовенерології, неврології, психіатрії та отоларингології. Зазначимо, що вичитування лекційного курсу з трьох останніх дисциплін керівник університетської терапевтичної клініки професор В.Т. Покровський здійснював особисто [2]. Харизматичний Василь Тимофійович наполегливо працював над поглибленням своїх знань і вперто удосконалювався як інтерніст. У 1868 році він

**Професор Вільгельм
Грізінгер**

протягом 4 місяців (між іншим, під час літніх канікул) перебував у відрядженні в Німеччині з науковою метою [16, с. 554-556]. Одержимий непереборною жагою до знань професор В.Т. Покровський, перебуваючи за кордоном, увесь час проводить у клініці знаменитого професора Вільгельма Грізінгера [51] і наполегливо вивчає психічні захворювання [52].

Настирлива та харизматично-сподвижницька діяльність дала щедрий ужинок: на очолюваній професором В.Т. Покровським кафедрі приватної патології та терапії з госпітальною терапевтичною клінікою в повному обсязі клінічне викладання досягає не тільки належного, а й прогресивного формату. В університетській госпітальній терапевтичній клініці на базі Київського військового шпиталю на той час навчалися студенти 9-го і 10-го семестрів медичного факультету. Окрім цього, на його базі здійснювався вишкіл практичних лікарів, які готувалися до здачі докторських іспитів чи претендували на посаду ординаторів та приват-доцентів). Відомо, що під керівництвом професора В.Т. Покровського пройшли клінічний вишкіл обдарований лікар Субботін Віктор Андрійович (згодом відомий український гігієніст та засновник першої

в Україні самостійної кафедри гігієни), доктор медицини О.С. Косухін, земський лікар О.М. Богомолец (батько академіка О.О. Богомольця) [2, с. 277]. Всі вони в госпітальній терапевтичній клініці набували навичок клінічного обстеження хворого та навчалися вміню спостерігати за перебігом хвороби. Обов'язковим у навчанні було й оволодіння як методиками здійснення, так і трактування результатів досліджень різних патологічних виділень за допомогою хімічних і фізичних методів. На підставі зібраних таким чином даних студентам потрібно було встановити діагноз і визначити необхідне лікування залежно від індивідуальних особливостей у кожному конкретному випадку. Вони також допускались до ведення історії хвороби та щоденно записували в них результати своїх спостережень за перебігом хвороби [53]. Окрім занять у клініці зі студентами випускного курсу професор В.Т. Покровський безпосередньо в шпиталі здійснював і вичитування лекційного курсу зі спеціальної патології та терапії по 2 години на тиждень студентам 5, 6, 7 і 8-го семестрів [54]. Також на базі університетської госпітальної терапевтичної клініки студентам 3-го курсу здійснювалось викладання інфекційних та нервових захворювань [55].

Таким чином, **доклавши чимало зусиль для виконання на медичному факультеті Університету св. Володимира вимог загальнооросійського статуту університетів 1863 року щодо диференційованого викладання спеціальної патології і терапії, професор В.Т. Покровський успішно запровадив на очолюваній ним кафедрі та базі університетської госпітальної терапевтичної клініки в Київському військовому шпиталі клінічне викладання внутрішньої медицини на прогресивному та модерному рівні.**

Результативна діяльність Василя Тимофійовича була гідно відзначена, і вже через півтора роки після його призначення на завідування кафедрою приватної терапії в повному обсязі з госпітальною клінікою він був затверджений на посаді ординарного професора. Рекомендуючи Василя Тимофійовича на посаду ординарного професора, завідувач кафедри фізіології професор В.Б. Томса 3 травня 1868 року на Раді Університету св. Володимира підкреслив: «Діяльність Покровського ... проявилася в такому: ним на практиці використано демонстративний метод викладання спеціальної патології і терапії. Ретельне ведення занять у госпітальній терапевтичній клініці для студентів 5-го курсу забезпечило Покровському репутацію кваліфікованого клініциста, як це мені відомо із загальних відгуків лікарів, які були приваблені до клініки інтересом до викладання» [55]. Самовіддана та прогресивна діяльність київського професора-

терапевта Покровського Василя Тимофійовича мала позитивний громадський резонанс і отримала належне визнання державних інстанцій. Він був затверджений у ранзі статського радника і нагороджений орденами Св. Станіслава II ступеня (1871) та Св. Анни II ступеня (1874) [16, с. 554-556].

У київський період звичайною та знаковою була і наукова діяльність професора В.Т. Покровського. Це ж його школі належить пріоритет диференціальної діагностики (суто за клінічними ознаками) висипного та поворотного тифу і, зрештою, фактично виділення останнього як самостійної нозологічної форми захворювання [56-60]. Зазначимо, що на той час ці дві інфекційні хвороби не те що плутали, але й сама дефініція «тиф» була поняттям виключно збірним. На той час вона тільки об'єднувала дуже різні захворювання, що в загальному поєднували у своїй клінічній картині в той чи інший спосіб синдроми лихоманки, шкірного висипу, шлункових розладів та загальмованості нервової системи. Щоправда, Ш. Бретонне в 1826 році та П'єр Луї в 1829 році вже відносно чітко та комплексно описали клінічну картину черевного тифу. Проте збудники черевного тифу, поворотного, як, зрештою, й епідемічного чи ендемічного висипного тифу, були ще не встановленими. Та спостережливий Василь Тимофійович, виступаючи 2 березня 1868 року на засіданні Товариства київських лікарів із доповіддю про тифозні захворювання пацієнтів військового шпиталю в період листопада — грудня 1867 року, робить сміливий висновок: «екзантематозний» (епідемічний висипний) тиф однозначно відрізняється від поворотного (син.: траншейна, п'ятиденна чи волинська гарячка; хвороба Вернера — Гіса) [2, с. 268]. За цього він детально описує клінічну картину та проводить диференціальну діагностику цих захворювань у пацієнтів (всі вони пройшли за його курації лікування в шпиталі). Відтак у дискусії, що розгорнулася після його виступу, доповідач впевнено зробив висновок про незалежний розвиток епідемії висипного і поворотного тифу серед військових Київського гарнізону [61]. Результати своїх досліджень щодо тифу професор В.Т. Покровський підсумував у статті «Епідемія тифозних захворювань у Києві» [59]. У подальшому розробка цієї важливої проблеми буде плідно продовжена його учнями, ординаторами Київського військового шпиталю Є.І. Афанасьєвим і Ф.Г. Пастернацьким [58-60].

Натхненно та віртуозно застосовуючи методологію науково-дослідного пізнання, професор В.Т. Покровський першим у Києві описав два випадки бронзової хвороби [62] та клінічну картину цереброспінального менінгіту [63]. 23 березня 1874 року Василь Тимофійович на Товаристві ки-

ївських лікарів зробив повідомлення про випадок важкого захворювання, яке спостерігав у Київському військовому шпиталі в рекрута Г. Баранова 22 років [2, с. 269]. Пацієнт став новобранцем до війська в січні 1874 року, а вже в лютому, перебуваючи в Чернігові, захворів. Лікувався протягом трьох днів з приводу гарячки. Після прибуття до Києва перебував на збірному пункті на Подолі. 8 березня в результаті переохолодження захворів знову і наступного дня був госпіталізований. За захворювання супроводжувалося підвищеною температурою, затьмареною свідомістю, проносом. 14 березня хворий помер, і на секції було діагностовано цереброспінальний менінгіт. На засіданні Товариства київських лікарів 5 жовтня 1874 року Василь Тимофійович доповів вже про 8 випадків цього захворювання. Окрім вищеописаного випадку, у двох хворих цереброспінальний менінгіт був туберкульозної етіології, в п'яти — нетуберкульозної. У п'ятьох випадках патологоанатомічне дослідження не здійснювалось і діагноз був констатований за клінічними даними [63].

Дослідники історії Київського товариства лікарів О.М. Ціборовський та В.М. Сорока зазначають, що на його зібраннях «В.Т. Покровський демонстрував хворих, доповідав про захворювання нирок, зокрема про блукаючу нирку» [64]. Проте серед списку наукових праць Василя Тимофійовича київського періоду наукові публікації щодо патології нирок відсутні. Та візьмемо на себе сміливість стверджувати, що це зовсім не свідчить, що професор В.Т. Покровський не провадив дослідницької роботи в цьому напрямку. Пам'ятаємо, що здійснені ним ще в Санкт-Петербурзі дослідження («Болезни почек, смешиваемые с Брайтовой болезнью», «Клинические замечания к диагностике почечных болезней», «Подвижность почек») є співзвучними із захищеною на початку 1850 року Мацоном Ю.-Ф.І. на медичному факультеті Університету св. Володимира докторською дисертацією «Первинні зміни в нирках при Брайтової хворобі». А виконана в університетській госпітальній клініці під безпосереднім керівництвом Василя Тимофійовича його учнем Є.І. Афанасьєвим наукова робота «Общие выводы изъ 45 наблюдений надъ Брайтовой бользней» (Медиц. Вѣстникъ 1867, №№ 15, 16 и 17) і є безпосереднім продовженням цих досліджень. Отже, **започаткований у Київській школі внутрішньої медицини професором Ю.-Ф.І. Мацоном традиційний напрям наукових досліджень щодо нефрології знайшов своє гідне продовження і в школі професора В.Т. Покровського.** Особливо плідно цей напрямок наукових досліджень був продовжений (тільки на превеликий жаль, вже не в Києві) ще одним визначним вихованцем професора В.Т. Покровського Федором Гнатовичем Пастернацьким [2, с. 273-274; 65, 66].

Потрібно зазначити, що професор Пастернацький Ф.Г. захистив свою докторську дисертацію «До питання про дію жарознижуючих талліну, антипірину та антифебрину на температуру внутрішню і зовнішню та на втрати тепла шкірою організму, який лихоманить» аж у 1888 році, тобто через 11 років після смерті свого наставника. Федір Гнатович захистив її на кафедрі діагностики і загальної терапії Імператорської військово-медичної академії, якою керував учень С.П. Боткіна Чудновський Юрій Трохимович. Та становлення цього визначного випускника медичного факультету Університету св. Володимира як лікаря, науковця та клінічного викладача відбулось (у 1872-1877 рр.) безпосередньо під керівництвом київського професора Василя Тимофійовича Покровського.

**Пастернацький Федір
Гнатович**

Ф.Г. Пастернацький одразу після закінчення медичного факультету Університету св. Володимира свій науково-педагогічний шлях розпочав як ординатор госпітальної клініки В.Т. Покровського та викладач Київської військово-фельдшерської школи [2]. До того часу його доля складалась властиво для більшості студентів медичних факультетів університетів Російської імперії. Федір Гнатович народився 13 грудня 1843 року в містечку Дукора Ігуменського повіту (нині — Червенський район) Мінської губернії в сім'ї священика [66]. Після закінчення в 1866 році Мінської духовної семінарії вступив на медичний факультет Університету св. Володимира. Матеріальна скрута змусила Федора Гнатовича звернутися до керівництва університету зарахувати його в число казеннокоштных стипендіатів [67]. Відтак після закінчення університету з 1871 року Ф.Г. Пастернацький був відправлений для проходження військової служби в 129-му піхотному Бессарабському полку [68]. Щоправда, Рада медичного факультету рекомендувала залишити його та ще двох молодих лікарів (Іванова і Ліпського) для продовження навчання на посадах ординаторів факультетської терапевтичної клініки. Але на очолювану професором Ф.Ф. Мерінгом кафедру за конкурсом був обраний тільки Ліпський [69]. Федір Гнатович як казеннокоштный стипендіат був відправлений у війська. А вже як військовий лікар 129-го піхотного Бессарабського

полку він був на період 1872-1878 років прикомандирований до госпітальної терапевтичної клініки Київського військового госпіталю. У шпиталі на Ф.Г. Пастернацького було покладено обов'язки ординатора. Зважаючи на належну підготовку, йому також було доручено викладати в Київській військово-фельдшерській школі [2, с. 273-274]. А вже 3 жовтня 1873 року медичний факультет офіційно обрав лікаря Ф.Г. Пастернацького позаштатним ординатором університетської терапевтичної госпітальної клініки по кафедрі професора В.Т. Покровського [70]. Через рік (у 1874 році) відповідальному Ф.Г. Пастернацькому Рада Університету навіть доручає завідування «доставкою в анатомічний театр» із військового шпиталю трупів [9, с. 53-54; 71, с. 246-286]. Це було дуже відповідальне доручення, яке за задумом керівництва університету мало забезпечити належне унаочнення і цим поліпшити викладання анатомії. У 1875 році Ф.Г. Пастернацький підготував для військово-фельдшерської школи підручник «Короткий курс гігієни» [2, с. 273]. Федір Гнатович був активним членом Товариства київських лікарів. Результатами його виступів на ньому нерідко ставали публікації на сторінках «Протоколів засідань Товариства київських лікарів». Однією з його перших статей став опублікований у звітах про роботу Товариства за 1872-1873 рр. «Випадок заповзання аскарид у жовчні протоки печінки». Декілька його повідомлень на засіданнях товариства в 1875 році були присвячені аналізу перебігу «шлунково-кишкових катарів», дизентерії та висипного тифу у військових. У них звертають на себе увагу подані результати використання під час лікування висипного тифу методу Цімсена (лікування холодними ваннами) в поєднанні з великими дозами сірчанокислого хініну [72-75]. 19 лютого 1877 р. Ф.Г. Пастернацький на черговому засіданні Товариства київських лікарів виступив із доповіддю на тему «Нарис про тифозні процеси, що спостерігалися в Київському військовому госпіталі в 1876 р.» [2, с. 273]. Матеріалом для цього повідомлення були власні спостереження автора за хворими на висипний тиф у Бессарабському піхотному полку, артилерійській бригаді та військовому шпиталі. Федір Гнатович робить, зокрема, висновок про більш високі показники захворюваності на висипний тиф у піхотному полку порівняно з артилерійським. Доповідач пояснив це більш важкими умовами служби, гіршими побутовими та санітарно-гігієнічними умовами розміщення піхотинців (скупченість, недостатність освітлення, повітряної вентиляції тощо). Аналізуючи клінічний матеріал, отриманий під керівництвом професора В.Т. Покровського в п'ятому спеціальному відділенні

шпиталю, Ф.Г. Пастернацький диференціює всі тифозні процеси на три види: висипний тиф, черевний тиф і поворотна гарячка [76]. Зазначимо, що така нозологічна характеристика тифів на той час була дуже прогресивною і зберігається до наших днів. 21 березня 1877 року Ф.Г. Пастернацький на засіданні Товариства київських лікарів виступив із доповіддю «Епілептичний стан у періоді статевого розвитку та епілептиформний тетанус під впливом травматичної причини» з демонстрацією пацієнта — 17-річного слухача Київської військово-фельдшерської школи [77]. За час київського періоду своєї діяльності Ф.Г. Пастернацький, окрім процитованих вище наукових праць, опублікував ще й такі: «Випадок інкапсульованого абсцесу мозочка» та «Випадок гліосаркоматозної телеангіектатичної пухлини в правій половині мозку» [78].

На жаль, після трагічної смерті свого вчителя Федір Гнатович на вершині творчого злету був змушений покинути Київ. Щоправда, він ще з 10 травня 1877 р. по 1 вересня 1878 р. проходив службу на посаді старшого лікаря, уповноваженого Київського військового шпиталю при Червоному Хресті. Але вже 20 травня 1879 року Ф.Г. Пастернацького переводять на службу в Брест-Литовський військовий шпиталь і, відповідно, звільняють із посади позаштатного ординатора університетської госпітальної терапевтичної клініки. На щастя, в цьому ж році він був запрошений професором Ю.Т. Чудновським на кафедру діагностики та загальної терапії Петербурзької медико-хірургічної академії, де в 1882 році і був затверджений на посаді асистента.

Вже в Петербурзі, в *alma mater* свого вчителя — Імператорській військово-медичній академії, Ф.Г. Пастернацький як професор, завідувач кафедри госпітальної клініки і керівник її клінікою в 1891-1902 роках разом зі своїми учнями плідно продовжує дослідження захворювань нирок, а також започатковує напрямок клімато- та бальнеотерапії [65]. Федір Гнатович описав характерні ознаки низки захворювань нирок — біль при постукуванні поперекової ділянки (що сьогодні відомий у широкій клінічній практиці «симптом Пастернацького»), запропонував оригінальний метод пальпації нирок (у колінно-долонному положенні хворого), розробив методи фізіотерапевтичного і курортного лікування хвороб нирок. Він і його співробітники з метою лікувального використання природних ресурсів провели вивчення кавказьких мінеральних вод та кліматичних особливостей Чорноморського узбережжя Кавказу. Він організував і очолив клімато-бальнеологічну секцію Російського товариства охорони народного здоров'я. Ф.Г. Пас-

тернацький є автором понад 35 наукових робіт, присвячених питанням діагностики та терапії найбільш поширених захворювань. Під його керівництвом виконано понад 30 докторських дисертацій і більше ніж 150 наукових робіт. Він ввів у клінічну практику популярні методи фізикального дослідження для виявлення патології нирок. Спільнота інтерністів із вдячністю увіковічила його ім'я, назвавши один із запропонованих ним діагностичних методів «симптомом Пастернацького». Помер Федір Гнатович Пастернацький 7 серпня 1902 року від загострення хронічного інтерстиціального нефриту і похований у Білорусії (село Пятевщина Мінського повіту).

Приємно, що в Петербурзькій військово-медичній академії ім. С.М. Кірова МО РФ пам'ятають та шанують звитязний внесок знаного вихованця Університету св. Володимира та Київської школи терапевтів професора Ф.Г. Пастернацького. До речі, певний період його замісником з керівництва клінікою кафедри був син С.П. Боткіна доктор медицини, лейб-медик імператора Миколи II Євген Сергійович Боткін, який, виконуючи лікарський обов'язок, добровільно розділив трагічну долю імператорської сім'ї. Наступником Федора Гнатовича із завідування кафедрою став професор Сиротінін Василь Миколайович. Приємно бачити на світлині сучасний колектив кафедри госпітальної терапії академії на тлі портрету професора Пастернацького Федора Гнатовича. На жаль, на сайті кафедри [79] про спадкоємність терапевтичних шкіл, як і, зрештою, визначальну роль київського професора В.Т. Покровського в становленні блискучого кінціста та вченого-медика Федора Гнатовича Пастернацького, не сказано нічого. А шкода...

Професорсько-викладацький склад кафедри госпітальної терапії Військово-медичної академії ім. С.М. Кірова МО РФ у Санкт-Петербурзі на тлі фотогалереї засновників та очільників кафедри її знаної терапевтичної школи [<https://www.vmeda.org/gistorikafedrtrrirorr/>] (стрілочкою вказано на портрет проф. Покровського В.Т.)

Згідно встановлених на сьогоднішній день даних та відповідно до загальноприйнятих вимог [80] професору В.Т. Покровському другому в Київській школі внутрішньої медицини — безпосередньо після її родоначальника Федора Степановича Цицуріна — вдається створити повноцінну терапевтичну наукову школу. За цього змушені констатувати, що питання заснування професором В.Т. Покровським наукової терапевтичної школи і сьогодні залишаються не з'ясованими належним чином. Із формальної точки зору в нього тільки один учень — професор Є.І. Афанасьєв. І внесок Євгена Івановича в становлення Київської школи внутрішньої медицини є особливо суттєвим і стосується започаткування викладання на медичному факультеті Київського університету св. Володимира самостійного курсу лікарської діагностики. Та пишаємось і тим, що серед вихованців Василя Тимофійовича знакова постать професора Ф.Г. Пастернацького. Потребує ретельного подальшого дослідження та вивчення й науковий спадок співробітників університетської терапевтичної клініки на базі Київського військового шпиталю в період, коли його очолював професор В.Т. Покровський. Наприклад, докторська дисертація ординатора університетської госпітальної клініки Університету св. Володимира Олександра Сергійовича Косухіна «До вчення про емболічний інфаркт», яка була захищена в 1876 році [81, 82]. На нашу думку найімовірніше, що вихованець Петербурзької медико-хірургічної академії О.С. Косухін є учнем професора В.Т. Покровського. Та твердження щодо наукового керівництва Василя Тимофійовича в цій дисертації все ж потребує належного обґрунтування. На жаль, більшість дослідників акцентують увагу тільки на приналежність В.Т. Покровського до школи С.П. Боткіна і здебільшого цим обмежуються. Тим часом такими знаними вихованцями професора-терапевта В.Т. Покровського в Київській школі терапевтів, як поважні вчені, доктори медицини Є.І. Афанасьєв, О.С. Косухін та Ф.Г. Пастернацький, маємо повне право пишатись.

Отже, *в науково-педагогічній діяльності ординарного професора-терапевта В.Т. Покровського знайшли своє гідне продовження традиційні напрямки науково-педагогічної діяльності Київської школи внутрішньої медицини. Ужинок Василя Тимофійовича є особливо значущим щодо розробки та успішного впровадження прогресивних форм клінічного викладання й здійснення наукових клінічних досліджень в інфектології, неврології та нефрології.* Професор В.Т. Покровський заснував науково-педагогічну школу внутрішньої медицини.

Василь Тимофійович, незважаючи на свою професійну завантаженість, дбав і про добробут

своїї чималої родини. Авторитетний лікар-практик без особливих труднощів у серпні 1871 року придбав у середмісті Києва садибу площею в 789 кв. сажнів (1 кв. сажень — 4,5 кв. м — авт.) [43]. Вище вже зазначалось, що це є свідченням того, що професор-терапевт Покровський В.Т. хотів мати успішне майбутнє саме серед соратників та побратимів по київській медичній спільноті. Тож до кінця 1871 року він вже закінчив будівництво розкішної родинної кам'яниці, що, між іншим, була споруджена за проектом популярного київського архітектора О. Шіле. Це була двоповерхова будівля з мезоніном. В її композиції домінувала триповерхова наріжна частина з віссю парадного входу з боку вул. Прорізної. Вхід було акцентовано прямим аттиком із декоративною вазою (сьогодні втраченою). А вже в 1872 р. на подвір'ї садиби було зведено три цегляні господарські будівлі, в яких містилися дров'яники, стайня, корівник, сінники, комори (не збереглися), проведено водогін, влаштовано газове освітлення. У цій садибі родина Покровських мешкала до 1877 року. У травні 1887 року нащадками професора В.Т. Покровського було підписано купчу, за якою садиба перейшла у власність М. Іващенко (дочки українського підприємця-цукрозаводчика та благодійника, почесного громадянина м. Києва Миколи Терещенка). Наприкінці XIX — на початку XX сторіччя в глибині садиби вже подружжя Іващенко звезде п'яти-, шестиповерховий житловий флігель (№ 18/1-г) та розширить головний будинок будовою крила вздовж вул. Паторжинського. У радянські часи всі будинки садиби було реконструйовано: головний будинок надбудовано третім поверхом, пробито вітрини з боку вул. Прорізної, зроблено внутрішнє перепланування тощо. Останніми роками над лівою частиною флігеля влаштовано мансарду. У сьогоднішній реконструйований будинок київського професора медици-

Будинок № 18/1 на розі вулиць Прорізної та Паторжинського

ни В.Т. Покровського по вул. Прорізній № 18/1 є популярною забудовою. На його фасаді в 1994 році встановлено бронзову меморіальну дошку Євгену Павловичу Плужнику (ск. О. Чеботар, арх. О. Стукалов). Є. Плужник (1898-1936) є яскравою постаттю серед розстріляного в радянській імперії покоління культурного українського відродження початку ХХ сторіччя. Він у 1923-1934 рр. мешкав у квартирі № 42 будинку № 18/1-г на шостому поверсі (одна кімната в комунальній квартирі) разом із дружиною Г. Коваленко. Цікаво, що в цій самій квартирі № 42 займав кімнату і Черкаський Теофан (Феофан) Васильович (1892-?) — відомий політичний діяч українського відродження, член Української партії соціалістів-революціонерів. У серпні 1919 р. він в уряді Б. Мартоса обіймав посаду міністра народного господарства, пізніше в уряді І. Мазепи — міністра преси й пропаганди. Після приходу до влади більшовиків залишився працювати в Києві, був редактором видавництва «Рух» (у Харкові). Був заарештований саме в цій квартирі в 1931 році та засуджений у 1932 році на три роки виправно-трудових таборів. Як і за яких обставин він загинув, взагалі невідомо. Сьогодні реконструйований будинок київського професора медицини В.Т. Покровського (по вул. Прорізній № 18/1) є зразком житлової забудови у формах історизму. Наказом Головного управління охорони культурної спадщини він від 25.06.2011 № 10/38-11 охороняється законом.

За своєї десятирічної професорської діяльності трудолюбивий В.Т. Покровський надбав собі репутації прогресивного клінічного викладача й одного з найталановитіших лікарів Києва. Всі визнавали його демонстративні лекції видатними за науковістю, ясністю і жвавістю викладу. Ф.Г. Пастернацький, говорячи про велику популярність професора В.Т. Покровського серед студентів, влучно характеризує сутність конструктивізму доброзичливого ставлення великого наставника до своїх вихованців: «Суворий і вимогливий щодо справи, він любив молодь» [11]. Василь Тимофійович, будучи вихованцем перших російських національних медичних шкіл, сформованих вже на підставі науково-дослідного пізнання, став яскравим представником Київської школи внутрішньої школи, яка професором Ф.С. Цицуріним була початково заснована на цій плідній методології. Він на своїх лекціях не

тільки повідомляв своїм слухачам наукові дані, а й, опановувавши їх увагою, вміло закладав алгоритм та непомітним чином привчав їх до клінічної думки суворо в руслі дослідного пізнання. Особливо цікавими були лекції професора В.Т. Покровського з епідеміології та патології нервової системи [2, с. 267-273]. Вони особливо вражали слухачів тонкістю аналізу дуже великого запасу наукових відомостей. Діагнози Василя Тимофійовича ґрунтувались на багатосторонньому дослідженні і тому зазвичай підтверджувалися із завидною точністю. Репутація досвідченого клініциста привертала до нього численних хворих. Тож потрібно сказати, що крім університетської діяльності в професора-терапевта В.Т. Покровського була вагома приватна практика.

Проте обставини безпосередньо професійної діяльності професора В.Т. Покровського в Києві склалися непросто. Як відомо, клініки Київського військового шпиталю розташовувалися на Печерську і, його будівлі далеко не завжди були пристосованими для належного здійснення лікувального процесу. Розташування палат, відсутність системи вентиляції і навіть температурний режим лікарняних приміщень зовсім не відповідали вимогам щодо закладів охорони здоров'я. За таких обставин важко було не те що облаштувати наукову клініку, але й організувати належний рівень лікувально-діагностичного процесу. Василь Тимофійович влучно називав свою клініку «діагностичною станцією» і полум'яно прагнув до докорінних її перетворень [2, с. 272]. Він склав докладну записку про вади клінічних приміщень і звернувся до Міністерства народної освіти з клопотанням про виділення 150 000 карбованців на будівництво нових клінік [3]. І на початку 1874 року міністр навіть запропонував університету скласти кошторис проекту забудови клінічних бараків. Тим часом і київське міське управління шукало можливостей будівництва нової міської лікарні. У комісію з розробки проекту нової лікарні разом з іншими представниками університету було запрошено і В.Т. Покровського. Він енергійно працював і в міській комісії, але, на жаль, усі його намагання щодо розбудови лікарняних приміщень для університетських клінік внутрішньої медицини так і не увінчалися успіхом. Та Василь Тимофійович не зважав на це й харизматично та невтомно працював і в непривабливій госпітальній обстановці.

Активна громадська діяльність професора В.Т. Покровського в Києві була невіддільною від професійної. Він був діяльним членом факультетських зборів. Так, на засіданні медичного факультету 27 лютого 1868 року після обговорення рапорту професора В.Т. Покровського [9, с. 42] було ухвалено таке подання Раді Університету: «Згідно з визначенням, що відбулось на засідан-

ні 27 лютого, медичний факультет, подаючи при цьому дійсний рапорт екстраординарного професора Покровського про незручності сполучення між Університетом і Київським військовим госпіталем, для належного розпорядження має честь уклінно просити Раду Університету клопотатися про облаштування мосту через струмок, що протікає під госпітальною горою, і про продовження Бульонської вулиці через гору для ближчого сполучення з військовим госпіталем». До речі, Рада Університету підтримала рапорт професора В.Т. Покровського й навіть звернулася з відповідним клопотанням до керівництва Київської губернії. Та реакція губернського начальства на клопотання університету не була, м'яко кажучи, оперативною: до самої смерті Василь Тимофійович та його колеги були змушеними пробиратися через часом абсолютно непрохідне болото біля підніжжя госпітальної гори за допомогою підручних засобів.

Особливою активністю відзначилась діяльність Василя Тимофійовича в Червоному Хресті, коли в червні 1876 року розпочалась Турецько-сербська війна [11]. Саме в клініці професора В.Т. Покровського молоді лікарі отримували належну підготовку для успішної боротьби з неймовірно підступним ворогом будь-якої війни — висипним тифом. Отриманий молодими військовими лікарями вишкіл в очолюваній ним клініці став неоціненним під час військових дій уже в Російсько-турецькій війні 1877-1878 років.

Окремо потрібно відмітити науково-практичну спрямованість діяльності професора В.Т. Покровського. Важливим було те, що результати своїх досліджень він постійно намагався використати для вдосконалення та підвищення ефективності лікувального та педагогічного процесу. Так, працюючи в шпиталі, професор В.Т. Покровський багато уваги приділяв дослідженню причин виникнення захворювань у військових. Показовим у цьому відношенні є такий випадок. Наприкінці 1872 року до шпиталю на лікування надійшло 46 військових із поворотною гарячкою 129-го піхотного Бессарабського полку. З метою вивчення гігієнічних умов проживання військових Василь Тимофійович особисто оглядає Микільські казарми. Вже 2 грудня 1872 року професор В.Т. Покровський доповів про результати своєї інспекції на засіданні Товариства київських лікарів [2, с. 271]. Умови проживання військовослужбовців він однозначно визнає незадовільними. У своєму виступі він про це говорить цілком відверто: «...по 20 осіб у кожному казематі, скляна стеля, відсутність печей; нари, де сплять нижчі чини, занадто тісні...» Професор В.Т. Покровський визначив, що такі побутові умови безпосередньо могли сприяти виникненню спалаху захворюваності на поворотний тиф. З метою по-

шуку способів боротьби з інфекцією, яка загрожувала подальшим поширенням серед військових, Василь Тимофійович зумів домогтися наказу головного лікаря шпиталю щодо розміщення всіх висипно-тифозних хворих у спеціальному п'ятому відділенні під його спостереження [56].

На заключення зазначимо, що при обранні доктора медицини, приват-доцента В.Т. Покровського на завідування кафедрою внутрішньої медицини Київського університету св. Володимира на нього покладались особливі надії. Сьогодні бачимо, що вони справдилися лише частково. Та все вищевикладене однозначно свідчить, що все від нього залежне Василь Тимофійович особисто беззастережно виконав. Провидінням йому було визначено яскраву та звитяжну, але, на жаль, коротку життєву дорогу сподвижника. У січні 1877 року професор В.Т. Покровський, виконуючи свій професійний обов'язок у клініці, сам захворів тифом і на 39-му році життя помер [83].

На засіданні Ради Університету св. Володимира 18 лютого 1877 року було доведено таку інформацію медичного факультету: «14 січня 1877 року ординарний професор по кафедрі спеціальної патології і терапії та надкомплектний ординатор Київського військового госпіталю, статський радник Василь Тимофійович Покровський помер від тифу. Цією хворобою п. Покровський заразився під час виконання службових обов'язків у Київському військовому госпіталі, про що свідчить видане комітетом цього шпиталю 31 січня 1877 року за № 406 свідоцтво такого змісту: «Комітет Київського військового госпіталю цим засвідчує, що завідувач терапевтичної госпітальної клініки Імператорського Університету св. Володимира ординарний професор, статський радник Василь Покровський дійсно заразився висипним тифом при виконанні своїх службових обов'язків та надаючи фахову лікувальну допомогу хворим, що страждали на висипний тиф» [9, с. 64, 65]. Рада Університету щодо цієї трагічної інформації визначилась таким чином: «Подаючи п. Опікуну Київського навчального округу згадане вище свідоцтво про причину смерті п. Покровського, що видане головним лікарем Київського військового госпіталю, послужний список професора Покровського і відомість про належну пенсію, просить клопотання його превосходительства про призначення сімейству покійного, тобто вдові його з 4 дітьми, повної пенсії в розмірі 1200 р. сер. на рік і, крім того, одноразового окладу платні; за цього доповісти п. Опікуну Київського навчального округу, що задоволення цього клопотання віддасть останню справедливу данину тієї гідної безмежної поваги діяльності професора Покровського, яка звела його в могилу і за-

вжди була високо поцінована його товаришами і співчленами по Університету св. Володимира, вказавши при цьому коротко на ті заслуги покійного, які не можуть не викликати глибокого і при тому найбільш неупередженого співчуття». На тому ж засіданні Ради було оголошено таку пропозицію опікуна Київського навчального округу від 26 січня 1877 року: «Унаслідок подання від 24 січня за № 73 і з повагою до викладачів у ньому причин, я на підставі § 26 університетського статуту 1863 року дозволяю Раді Університету видати вдові померлого 14 цього січня ординарного професора Університету св. Володимира Василя Покровського для відшкодування витрат, понесених нею на його поховання, п'ятсот рублів із спеціальних коштів Університету. За цього ж вважаю за обов'язок додати, що з цієї видачі не слід утримувати 10% на користь інвалідів».

Василь Тимофійович Покровський був похований у Києві на Байковому кладовищі. Його могила не збереглася [84]. Під час похорону видатного професора студенти влаштували почесну ходу з факелами. Також студентами в день поховання було зібрано 900 рублів на стипендію його імені [11]. За рік газета «Киевлянин» повідомила, що на момент публікації в редакцію для її заснування вже надійшло 3250 рублів [85]. Прізвище Покровського Василя Тимофійовича викарбовано на траурній дошці в його alma mater — в Петербурзькій військово-медичній академії (в сьогоднішній — Военно-медицинская академия им. С.М. Кирова МО РФ) поруч з іменами тих її вихованців, які трагічно загинули під час виконання свого обов'язку [11].

Науковий спадок київського професора-терапевта Василя Тимофійовича Покровського є вагомим: «Материалы для объяснения действия железных препаратов» в «Медицинском вестнике» 1861 г., №№ 31, 32 и 36; то же в «Virch. arch.», т. XXII, стр. 476; «Болезни почек, смешиваемые с Брайтовой болезнью» — «Медицинский вестник» 1862 г., №№ 11 и 12; то же в «Virch. arch.», т. XXX; «Клинические замечания к диагностике почечных болезней» — «Медицинский вестник» 1863 г., № 8 и 9; «Случай излечения заикания» —

там же № 13; «Подвижность почек» — там же 1864 г., № 5; «О стравлении окисью углерода» — там же 1864 г.; то же, отдельн. оттиски — диссертация на степень доктора медицины, СПб, 1864 г.; почти то же в «Virch. arch.», т. XXXVI, IV, стр. 482; «Об озоне в крови и о судьбе окиси углерода при отравлении им» — «Медицинский вестник» 1866 г., №№ 17-20: замечания Радуловича по поводу этой работы — «Московская медицинская газета» 1866 г., № 27; ответ Радуловичу — «Медицинский вестник» 1866 г., № 40; «Об озоне в крови» — «Медицинский вестник» 1867 г., № 7; замечания Радуловича — «Московская медицинская газета» 1867 г., № 27; ответ — «Медицинский вестник» 1867 г., № 30; ответ Радуловича — «Московская медицинская газета», № 35; «Обзор диагностических и терапевтических приемов в отиатрике» — «Медицинский вестник» 1866 г., № 46; «Сущность отравления окисью углерода» — «Военно-медицинский журнал» 1866 г., № 97, отд. IV, стр. 1-48; «Исследования над иннервацией сердца» — «Современная медицина» 1867 г., стр. 15; «О лучшем способе преподавания частной патологии и терапии» — там же, стр. 26; «Случай Адиссоновой болезни» — «Протоколы Общества киевских врачей» 1867-1868 гг., № 3; «Два случая бронзовой кожи» — там же, № 10; «Эпидемия тифозных болезней в Киеве» — «Киевские университетские известия» 1868 г., VI, 1-15; то же — в «Современной медицине» 1868 г., стр. 31-33; пер. с нем. яз. Гризингер: «О заведениях для помешанных в Германии и их дальнейшем развитии» — «Киевские университетские известия» 1868 г., IX, 1-14; X, 1-20; XI, 1-8. Отд. отт. Киев. 1868 г.; «Об устройстве психиатрических клиник» — там же 1868 г., XI, 9-16; «Случай осложнения брюшного тифа с возвратной горячкой» — «Протоколы Общества киевских врачей» 1872-1873 гг., № 2; «Случай паралича nervi glosso-pharyngo-labialis» — там же, № 7; «Записка о недостатках нынешнего устройства клиник, как университетских, так и госпитальных», Киев. 1873 г.; «О лечении скарлатины прохладными ваннами» — «Протоколы Общества киевских врачей» 1873-1874 гг.; «О восьми случаях meningitis cerebrospinalis» — там же, 1873-1874 гг.

Список використаної літератури

1. Терапевтическая госпитальная клиника (Записка проф. К.Г. Тритшеля) [Текст] / В кн. Иконников В.С. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира (1834-1884). — К.: Типография Имп. университета Св. Владимира, 1884. — С. 227-232.
2. Бойчук М.П. История Киевского военного госпиталя. Киевский госпиталь — учебная и научная база медицинского факультета Университета Св. Владимира и Киевского медицинского института [Текст] / М.П. Бойчук. — К.: Пресса Украины, 2005. — 752 с.
3. Кульбин Н. Покровский, Василий Тимофеевич. Сайт «Национальная энциклопедическая служба России» [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://interpretive.ru/dictionary/1019303/word/pokrovskii-vasilii-timofeevich>
4. Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России [Текст] / Ф.А. Петров. — М.: [б. у.]. Т. 3: Университетская профессура и подготовка Устава 1835 года. — 2003. — 479 с.

5. Андреев А.Ю. Российские университеты XVIII — первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы [Текст] / А.Ю. Андреев. — М.: Знак, 2009. — 640 с.
6. Жарова Е.Ю. Университеты Российской империи: от естественнонаучного к биологическому образованию. Очерки истории: монография [Текст] / Е.Ю. Жарова. — М.: РУСАЙНС, 2017. — 274 с.
7. Общий устав Императорских Российских Университетов. 18 июня 1863 г. [Текст] // Сб. постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 3. — СПб, 1867.
8. Сточик А.М. Московский университет в реформе высшего медицинского образования 40-60-х годов XIX века: монография [Текст] / А.М. Сточик, М.А. Пальцев, С.Н. Затравкин. — М.: Шико, 2004. — 287 с.
9. Аронов Г.Ю. Легенди і бувальщина київської медицини (люди, факти, події, документи) [Текст] / Г.Ю. Аронов, А.П. Пелещук. — К.: Століття, 2001. — 304 с.
10. Обзор преподавания в Императорском Университете Св. Владимира [Текст] // Университетские известия. — 1867. — № 1. — С. 18.
11. Кульбин Н. Покровский, Василий Тимофеевич. Сайт «Большая биографическая энциклопедия» [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/102094/Покровский
12. Пискунов И.В. Правовое положение приват-доцентов российских университетов (1803-1884) [Текст] / И.В. Пискунов // Вестник ПСТГУ. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви. — 2014. — Вып. 4 (59). — С. 98-116.
13. Об Уставе и штате Императорского Университета Св. Владимира и штате управления Киевским Учебным Округом. 15 июля 1842 г. // Сб. постановлений по Министерству народного просвещения. — СПб, 1864. — Т. 2; Отд. 2 (1840-1855). — С. 234-235.
14. О разрешении иметь Доцентов при С.-Петербургском, Московском, Харьковском и Казанском Университетах. 28 июня 1843 г. // Сб. постановлений по Министерству народного просвещения. — СПб, 1864. — Т. 2; Отд. 2 (1840-1855). — С. 292-293.
15. Жуковский Л.И. В.Т. Покровский [Текст] / Л.И. Жуковский. — К.: Здоров'я, 1974. — 62 с.
16. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834-1884) [Текст] / Сост. под ред. В.С. Иконников. — К.: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. — 860 с.
17. Макаренко И.М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841-1991) [Текст] / И.М. Макаренко, И.М. Полякова. — К.: Здоров'я, 1991. — 160 с.
18. Мясников А.Л. Русские терапевтические школы [Текст] / А.Л. Мясников А.Л. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. — 120 с.
19. Ковшова О.С. Иван Михайлович Сеченов — выдающийся русский физиолог, основатель медицинской психологии как науки / О.С. Ковшова, Л.А. Взорова, Е.Г. Курбатова [и др.] // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. — 2016. — N5 (40) [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.mprj.ru/archiv_global/2016_5_40/номер01.php
20. Ивашкин В.Т., Драпкина О.М. Творческий метод С.П. Боткина и Г.А. Захарьина [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.webcitation.org/6BU3HFiva>
21. Некрылов С.А. Малоизвестное о великом: к 175-летию со дня рождения С.П. Боткина [Текст] / С.А. Некрылов, А.Ю. Коломийцев. // Сибирский медицинский журнал. — 2007. — № 3 / Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/maloizvestnoe-o-velikom-k-175-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-s-p-botkina>
22. Новиков Ю.Ю. Первый российский Нобелевский лауреат Иван Петрович Павлов (посвящается 100-летию присуждения И.П. Павлову Нобелевской премии) [Текст] / Ю.Ю. Новиков. — М.: Компания Спутник+, 2005. — 92 с.
23. Боткин Сергей Петрович [Текст] / Большая советская энциклопедия: [в 30 т.]; под ред. гл. ред. А.М. Прохорова. — 3-е изд. — М.: Советская энциклопедия, 1970. — Т. 3: Бари-Браслет. — С. 601.
24. Боткин, Сергей Петрович [Текст] / Военная энциклопедия: [в 18 т.]; под ред. В.Ф. Новицкого [и др.]. — СПб. [М.]: Тип. Об-ва И.Д. Сытина, 1911-1915.
25. Белоголовый Н.А. С.П. Боткин. Его жизнь и врачебная деятельность. Биографический очерк д-ра Н.А. Белоголового [Текст]. — С.-Петербург, 1892.
26. Белоголовый Н.А. Воспоминания и другие статьи [Текст] / Н.А. Белоголовый. — СПб, 1901.
27. Кассирский И.А. Проблемы и ученые [Текст] / И.А. Кассирский. — М.: Медгиз, 1949.
28. Антонов В.Б. С.П. Боткин и Военно-медицинская академия [Текст] / В.Б. Антонов, А.С. Георгиевский. — М., 1982.
29. Конфорович А. Остроградский: Биограф. Роман (Сер. биограф. творів «Уславлені імена»; Вип. 47) [Текст] / А. Конфорович, М. Сорока. — К.: Молодь, 1980. — 213 с.
30. Самин Д. Михаил Васильевич Остроградский // В кн.: Сто великих ученых [Текст] / Д. Самин. — М., 2000. — С. 231-36.
31. Дземан М.І. Цициурін Федір Степанович: погляд крізь сторіччя (дискурс про спадкоємність традицій клінічної медицини до 200-річного ювілею Родоначалника Київської школи терапевтів) [Текст] / М.І. Дземан. — К.: Медкнига, 2015. — 228 с.
32. Ларинский Н.Е. История физикальной диагностики в биографиях, портретах и фактах [Текст] / Н.Е. Ларинский, В.Н. Абросимов. — Рязань: РГМУ, 2012. — 448 с.
33. Медицинский факультет Харьковского Университета за первые 100 летъ его существования (1805-1905) [Текст] / Подъ редакціей проф. И.П. Скворцова и Д.И. Багалъя. — Харьковъ: «Печатное Дѣло», 1905-1906. — 314 с.
34. Варвинский Иосиф Васильевич [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://letopis.msu.ru/peoples/313>
35. История физикальных методов диагностики: Учебное пособие для студентов 1 и 3 курсов лечебного и медико-профилактического факультетов, проходящих подготовку по дисциплинам «История медицины» и «Пропедевтика внутренних болезней» (издание 2-е, исправленное и дополненное) [Текст] / Н.Е. Ларинский, М.А. Бутов, А.В. Сахаров и др. / Под ред. д.м.н. М.А. Бутова. — Рязань: ГОУ ВПО «РязГМУ Росздрава», 2007. — 216 с.
36. Учитель С.П. Боткина — Павел Лукич Пикулин (1846-1863) [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.apteki.nnov.ru/docs/268/3-10-1.html>
37. Жуковский Л.И. В.Т. Покровский — ученик С.П. Боткина [Текст] / Л.И. Жуковский. // Терапевтический архив. — 1953. — № 2. — С. 71-74.
38. Покровский, Василий Тимофеевич. В кн. «Русский биографический словарь», изд. под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А.А. Половцева [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://ru.wikisource.org/wiki/РБС/ВТ/Покровский,_Василий_Тимофеевич
39. Дземан М.І. Федір Степанович Цициурін: погляд крізь сторіччя на постать першого київського професора-терапевта (частина V) [Текст] / М.І. Дземан // Практикуючий лікар. — 2015. — № 1. — С. 54-61.
40. Известия и заметки [Текст] // Современная медицина. — 1876. — № 40. — С. 574-575.
41. Хроника и мелкие известия [Текст] // Врачебные ведомости. — 1877. — № 5. — С. 1.
42. Известия и заметки [Текст] // Современная медицина. — 1876. — № 41. — С. 590.
43. Садиба 1871 — поч. 20 ст., в якій проживали Плужник Є.П., Покровський В.Т., Черкаський Т.В. [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://new.pamyatky.kiev.ua/streets/prorizna/sadiba-1871-poch-20-st_-v-yakiy-prozhivali-pluzhnik-ye-p_pokrovskiy-v-t_cherkaskiy-t-v
44. Известия и заметки [Текст] // Современная медицина. — 1867. — № 25-26.
45. Бурчинский Г.И. Киевская школа терапевтов [Текст] / Г.И. Бурчинский, В.Г. Передерий. — К.: Вища шк., 1991. — 115 с.
46. 150 лет Киевскому медицинскому институту [Текст] / Под. ред. акад. АМН СССР Е.И. Гончарука. — К.: Здоров'я, 1991. — 264 с.
47. Обзор преподавания в Императорском Университете Св. Владимира [Текст] // Университетские известия. — 1876. — № 12. — С. 100.
48. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира [Текст] // Университетские известия. — 1869. — № 6. — С. 5-8.
49. Хроника и мелкие известия [Текст] / Врач. — 1897. — № 5. — С. 155.
50. Обзор преподавания в Императорском Университете Св. Владимира [Текст] // Университетские известия. — 1870. — № 7. — С. 7-9.
51. Матвієнко Ю. Вільгельм Грізінгер / Юрій Матвієнко // Медицина світу [Електронний ресурс] / Режим доступа: [HTTP://MSVITU.COM/ARCHIVE/2017/MARCH/ARTICLE-7.PHP?PRINT=1](http://MSVITU.COM/ARCHIVE/2017/MARCH/ARTICLE-7.PHP?PRINT=1)

52. Жуковский Л.И. Вклад проф. В.Т. Покровского в развитие отечественной неврологии // Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. — 1968. — № 6. — С. 91.
53. Обзор преподавания в Императорском Университете Св. Владимира [Текст] // Университетские известия. — 1868. — № 10. — С. 11.
54. Обзор преподавания в Императорском Университете Св. Владимира [Текст] // Университетские известия. — 1868. — № 12. — С. 6.
55. Обзор преподавания в Императорском Университете Св. Владимира [Текст] // Университетские известия. — 1868. — № 7. — С. 22.
56. Жуковский Л.И. Вклад В.Т. Покровского в изучение инфекционных болезней // Врачебное дело. — 1968. — № 4. — С. 115-118.
57. Покровский В.Т. Эпидемия тифозных болезней в Киеве [Текст] / В.Т. Покровский // Университетские известия. — 1868. — № 6.
58. Пастернацкий Ф.И. Очерк тифозных процессов, наблюдавшихся в Киевском военном госпитале в 1876 г. [Текст] / Ф.И. Пастернацкий. — К., 1877. — С. 1-27.
59. Афанасьев Е.И. Эпидемия возвратной горячки в Киеве [Текст] / Е.И. Афанасьев // Университетские известия. — 1868. — № 8. — С. 1-17.
60. Афанасьев Е.И. Эпидемия возвратной горячки в Киеве [Текст] / Е.И. Афанасьев // Современная медицина. — 1869. — № 2. — С. 21-24.
61. Протоколы заседаний Общества киевских врачей [Текст]. — К., 1869. — С. 8.
62. Покровский В.Т. Два случая бронзовой болезни [Текст] / В.Т. Покровский // Медицинский вестник. — 1868. — № 41. — С. 387.
63. Протоколы заседаний Общества киевских врачей [Текст]. — К., 1875. — С. 20.
64. Ціборовський О.М. Товариство кївських лікарів — одна з найстаріших громадських організацій медиків у Російській імперії [Текст] / О.М. Ціборовський, В.М. Сорока // Здоров'я нації. — 2017. — № 3 (44). — С. 276-283.
65. Абаев Ю.К. Профессор Ф.И. Пастернацкий: жизнь и творчество. (К 170-летию со дня рождения) [Текст] / Ю.К. Абаев // Здоровоохранение. — 2015. — № 12. — С. 69-75.
66. Пастернацкий Федор Игнатьевич на сайте «Белорусская Православная Церковь. Минская духовная семинария» [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://minds.by/seminariya/znam_vipuskniki/pasternackij-feodor-ignatevich#.WbO8LchJayI
67. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира [Текст] // Университетские известия. — 1867. — № 11. — С. 78.
68. Официальная часть. Постановления и распоряжения правительств [Текст] // ВМЖ. — 1872. — № 3. — С. 33.
69. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира [Текст] // Университетские известия. — 1872. — № 11. — С. 21.
70. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира [Текст] // Университетские известия. — 1873. — № 12. — С. 20.
71. Анатомический театр (Записка проф. В.А. Беца) / В.С. Иконников [Текст] / В кн. Иконников В.С. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира (1834-1884). — К.: Типография Имп. университета Св. Владимира, 1884. — С. 246-286.
72. Протоколы заседаний Общества Киевских врачей [Текст]. — К., 1875. — С. 5-6.
73. Приложения к протоколам заседания Общества киевских врачей за 1875-1876 гг. [Текст]. — К., 1876. — С. 7-13.
74. Хроника [Текст] // Медицинский вестник. — 1877. — № 27. — С. 305-306.
75. Хроника и мелкие известия [Текст] / Врач. — 1902. — № 35. — С. 1272.
76. Пастернацкий Ф.И. Очерк тифозных процессов, наблюдавшихся в Киевском военном госпитале в 1876 г. [Текст]. — К., 1877. — С. 1-27.
77. Приложения к протоколам заседания Общества киевских врачей за 1876-1877 гг. [Текст]. — К., 1877. — С. 73-79.
78. Змеев Л.Ф. Русские врачи-писатели [Текст] / Л.Ф. Змеев. — СПб, 1889. — Тетрадь 5. — С. 53.
79. История кафедры и клиники [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.vmeda.org/gistorikafedrtrrorr/>
80. Бородулин В.И. Научные терапевтические школы: о некоторых спорных положениях традиционного учения [Текст] / В.И. Бородулин // Клин. мед. — 2011. — № 6. — С. 66-77.
81. Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира [Текст] // Университетские известия. — 1873. — № 12. — С. 6.
82. Косухин А.С. К учению об эмболическом инфаркте [Текст] / А.С. Косухин // Университетские известия. — 1876. — № 1. — С. 1-48.
83. Пастернацкий Ф.И. Последний привет проф. В.Т. Покровского, его история болезни и протокол теловскрытия [Текст] / Ф.И. Пастернацкий. — К., 1877. — С. 28-45.
84. Квигницкий-Рыжов Ю.Н. Проблемы некропелеведения в историко-медицинской практике [Текст] / Ю.Н. Квигницкий-Рыжов // Врачебное дело. — 1991. — № 11. — С. 120.
85. Киевлянин. — 1880. — № 113. — С. 2.

Надійшла до редакції 05.09.2017

MATERIALS CONCERNING HISTORY OF FORMATION OF INTERNAL MEDICINE CLINICAL TEACHING TRADITIONS AT SAINT VOLODYMYR UNIVERSITY (PART 5: PROFESSOR POKROVSKYI VASYL TYMOFIEVYCH)

M.I. Dzeman

Abstract

Materials regarding the setup of internal medicine teaching in the clinical environment and foundation of Kyiv School of internists at the Faculty of Medicine of St. Volodymyr University are presented in the article. In its fifth part the focus is set on scientific, pedagogical and organizational activity of professor Pokrovskiy Vasyl Tymofievych.

Keywords: Professor Pokrovskiy Vasyl Tymofievych, St. Volodymyr University, teaching in the clinical environment, traditions, teaching practice setup for the topics of special pathology and therapy.